

KAFKASLAR'DAKİ NÜFÛS HAREKETLERİ

NEDİM İPEK*

G İ R İ Ő

1860'lı yıllarda, Kafkaslar'daki Müslüman toplulukları, Rumeli ve Anadolu'ya göç ederken Kuzey - Anadolu'daki gayr-i Müslimlerin bir kısmı da Kafkasya'ya göçmekteydi. Samsun limanı, göçmenlerin hareket veya uğrak noktalarından birisi durumundaydı. Bu çalışma, arşiv vesikalarına istinaden söz konusu göçlerin sebeplerini, göçmenlerin karşılaştıkları zorlukları ve geçici iskân bölgelerindeki durumlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Kafkasya, batıda Karadeniz sahillerinden doğuda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Don ve Volga nehirlerinin birbirine yaklaştığı noktadan güneyde Çoruh, Arpaçay ve Aras nehirlerine kadar uzanan bölgedir. Bölgeye adını veren Kafkas Dağları, Karadeniz'in kuzey - doğusundaki Tamam yarımadasından Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron yarımadasına kadar kuzey - güney istikametinde uzanır. Bu dağ silsilesinin kuzeyine *Kafkas önü* (Mâdûn-ı Kafkas), güneyine ise *Transkafkasya* (Mâverâ-yı Kafkas) denmektedir. Bu iki bölgeyi, önem sırasıyla, Derbend, Daryal, Mamison ve Avar geçitleri birbirine bağlamaktadır.

Kafkaslar'da bol su kaynakları mevcuttur. En önemlilerini Terek, Kuban, Kuma, Rıyon ve Kür nehirleri teşkil eder. Kafkasönu, büyük bir kısmında tahıl ekimi yapılan geniş düzlüklerden oluşur. Güney Kafkasya ise, başta petrol, demir ve bakır olmak üzere yeraltı kaynakları bakımından zengindir. Öte yandan,

* Doç. Dr., Ondokuzmayıs Üniv. Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Kafkasya, Avrupa - Asya arasında, transit ticaret yollarının kesiştiği bir bölgedir. Kafkasya'nın bu özellikleri milletlerarası pek çok rekabetin ve anlaşmazlığın ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Rus Çarlığı, coğrafi konumu gereği, önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek sonra da batıda Boğazlara ve Balkanlara, doğuda Kafkaslara hakim olarak güneye inmek siyasetini takip etmiştir. Jeopolitik konumu itibarıyla Kırım, Rus topraklarının Karadeniz ve Akdeniz havzasına açılmasının tek yoludur. Bu gerçeği gören Rusya, özellikle XVIII. yüzyıldan beri Kırım, Karadeniz - İstanbul ve buna eşdeğer Tuna nehir yolu ile Gürcistan - Tiflis ve Fırat vadisi - Suriye yolunu ele geçirmeye çalışacaktır. Ancak, Kafkasya, Rusya'nın Anadolu, İran, Irak ve Suriye'ye inişini engelleyen tabii bir settir. Kafkaslar, bu özellikleri ile Ruslar için askerî ve ticarî bir öneme haizdir. Bu nedenle Çarların bir çoğu bu geniş verimli sahayı Ruslaştırmayı ve ahâlisini kendine bağlamayı ilke edinmiştir.¹ Bununla birlikte, Kafkasların kuzeyindeki Türk - Rus mücadelesi, Rusların güneye inmek siyasetlerini tatbik etmelerini geciktirmiştir.

Rusya, Kazan (1552) ve Astırhan'ı (1556) hakimiyeti altına aldıktan sonra Kuzey-Kafkasya'ya doğru ilerlemeye başlayacaktır. Bu iki hanlığın zabtından sonra Ruslar, Kabartaylar üzerine yoğun tarruz hareketine başladılar. Bu taarruzlar neticesinde bölge işgal edildi. Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Andlaşması'yla (1774) Kırım'ın müstakil olması yanı sıra Kabartaylar'm Rusya'ya terk edilmesini de kabul etmek zorunda kaldı. Böylece, Rusya, yavaş yavaş Kuzey - Kafkasya'ya sokulmaya başlayınca Rus - Çerkes mücadelesi patlak verdi. (1777).² Öte yandan, Kırım'ın iltihakını müteakip (1783) Kuban nehrinin kuzeyindeki arâzi de Ruslar tarafından ilhak edilmiştir.

Ruslar, Kırım ve Kafkaslar'm kuzeyinde askerî harekâtlarının yanı sıra *Kolonileştirme* eylemine de giriştiler. Rus kolonileştirme metodu, askerî harekât sonrası işgal sahalara kaleler inşa

1 Edouard Dulaurier, «La Russie dans le Caucase», *Revue des deux Mondes*, Paris 1860, XXVII, 772.

2 Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 18 - 19, 41.

etmek ve çevresine Kozakları ve Rusya'nın içerilerinden getirtilen Rus göçmenlerini iskân etmektir. Nitekim, ilhak sonrası Kuban bölgesindeki Müslümanlar genel bir kıyıma maruz kalmışlardır. Bu umumî sınığandan kurtulan Çerkes ve Nogaylar, Kuban, nehrinin sol sahiline iltica ederken Nogayların bir kısmı da, Ruslar tarafından Kırım Türklerinin terk ettiği topraklara tehcir edildi. Kuban'da Müslümanların boşalttığı yerlere Kozaklar yerleştirildi. Bu tedbirlerle yetinmeyen Rusya, aynı bölgeye Rus göçmenleri ile Alman göçmenlerini de yerleştirdi. Bu faaliyetler sonucu, 1832 yılında Kuzey-Kafkasya'da tüm bölgeyi boydan boya kateden birbirine kaleler ve tarımla uğraşan Hıristiyan toplulukları ile bağlanan ünlü «*Kozak Hattı*» tamamlanacaktır.³ Öte yandan, Ortodoks Kilisesi vasıtasıyla bölge halkının bir kısmı Hıristiyanlaştırılacak ve özellikle Ossetlere karşı misyonerlik faaliyetleri yürütülecektir.⁴

Rusya, bu niyetini Kafkaslar'ın güneyinde biraz farklı uygulamıştır. Şöyleki, Rusya, halkının büyük bir bölümünün Hıristiyan olmasından faydalanarak Gürcistan'ı elde etmiş ve Anadolu ile İran üzerine yapacağı seferlerde burayı bir üs olarak kullanmayı tasarlamıştı. Nitekim, Gürcistan'ın ilhaki (1801) ile Rus sınırları Türk ve İran topraklarına dayanmıştı. Rusya, Gürcistan'da da toprağa bağlı kölelik rejimini tatbik etti ve müstakil Gürcü Ortodoks kilisesini, Rus kilisesine bağladı. Öte yandan, Rus çarına sadık papaz ve münevver zümre yetiştirmek için tedrisat Ruslaştırıldı.⁵ Böylece, Dağıstan ve Çerkesistan arkadan kuşatılırken İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı da kuvvetli bir harekât üssü temin edilmiş oldu.

Rusya, 1826-1829 tarihleri arasında İran ve Osmanlı Devleti'ne karşı girdiği savaşlarda sınırlarını güneye doğru genişletti. 17 Mart 1828 tarihli *Çarlık Beyannâmesi* ile işgal edilen Revan, Nahcivan ve havalisinde bir Ermeni vilâyeti kuruldu. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın Rusya'ya müvahir sahalalarında yaşayan Ermeniler, yeni kurulan vilâyet topraklarına göçürülerek

3 John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'ya İstilasını ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul, s. 36 - 38, 45, 66, 70; Cemal Gökçe, *Aynı eser*, s. 41 - 42.

4 John F. Baddeley, *Aynı eser*, s. 60.

5 Mirza Bala, «Gürcistan», *IA*, İstanbul 1964, IV, 843.

Ermeni kolonileri oluşturuldu.⁶ Böylece, Ruslar, Gürcü ve Ermeni topluluklarına istinaden Kafkaslar'm güneyine nüfûz etmişlerdir.

Kırım Savaşı sonrası kendisini Kafkaslar'da tamamen serbest hisseden Rusya, Kafkas toplumuna karşı uzun yıllar sürecek olan daimî taarruzlarını başlatacaktır. Rusların bu saldırılarına karşı Şeyh Şamil'in liderliğindeki bir avuç Müslüman mücâhidi direnmiştir. Şeyh Şamil'in 1859 yılında teslim olmasıyla Müslümanların Ruslara karşı yaptıkları savunma harekâtı kuvvetinden çok şey kaybetmiştir. Bu tarihten sonra mücâdele bir süre daha devam etmiş ise de 1863-1864'de Kafkaslar'daki genel direniş sona ermiştir. Bu tarihten itibaren Kafkaslar'dan Anadolu'ya ve Rumeli'ye yönelik kitle göçleri tekrar başlamıştır.

I — KAFKAS GÖÇÜ (1864)

A — GÖÇ SEBEBİ :

Bu göçlerin sebep ve hattâ sonuçlarının açık bir şekilde ortaya konabilmesi için, her şeyden önce bölgenin nüfûs ve etnik yapısının incelenmesi gerekmektedir. Aslında bu husus müstakil bir çalışma konusu olup oldukça zor bir iştir. Dolâyısıyla, burada Kafkaslar'm nüfûsunu incelemek iddiasında değiliz. Amacımız sadece okuyucuya bu hususta bir fikir verebilmektir.

Kafkaslar'da yaşayan ahâli etnik bakımdan şu gruplardan müteşekkildir :⁷

1 — Kafkas Kavimleri : Kerkesler, Abhazlar, Çeçen-İnguşlar (Avarlar, Lezgiler, Laklar ve Derginler) ve Gürcüler.

2 — Türk Kavimleri : Kumuklar, Karaçay, Balkar, Nogaylar, Karapapaklar, Kundurlar, Kalmuklar ve Türkmenler.

6 Söz konusu göçler hakkında geniş bilgi için bkz. Kemâl Beydilli, «1828-1829 Osmanlı - Rus Savaşında Doğu - Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler», *Belgeler*, Ankara 1988, c. III, sayı. 17, s. 365 - 434.

7 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958, s. 130 - 159, 218 - 225.

3 — Hint-Avrupa Kavimleri : Ossetler, Ermeniler, Svanlar, Farslar ve Alanlar.

4 — Rus hakimiyeti döneminde bölgeye yerleştirilen Rus, Kozak, Çingene, Rum, Yahudi ve Alman göçmenleri.

Kafkaslar'm XIX. yüzyılın ilk yarısındaki nüfusu hakkında verilen rakamlar iki ile yedi milyon arasında değişmektedir.⁸ Aslında bu rakamlar bir tahminin ötesine geçememektedir. M. Klaproth, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yaşayan söz konusu toplulukların nüfûsunu 527.887 hâne olarak göstermektedir.⁹ (Bkz. Tablo : I)

Tablo : I

Kavim	Nüfûs (Hâne)	%	Kavim	Nüfûs (Hâne)	%
Çerkes	51.130	10	Nogay	9.480	2
Abaza	53.898	11	Türkmen	79.914	15
Çeçen	35.850	7	Osset	33.915	6
Lezgi	138.700	26	Gürcü	125.000	23
Toplam				527.887	(2.375.485)

Ahmed Cevdet'e göre Kafkasya'nın nüfûsu, aşağıdaki tablo II'den anlaşılacağı üzere, takribi 2.400.000'dir. Burada ilgi çeken husus Cevdet Paşa'nın Kırım Savaşı sonrası Kafkas nüfûsu için verdiği rakamlar M. Klaproth'un savaş öncesi verdiği rakamlara eşdeğerdir.¹⁰

8 Kafkasya'nın nüfûsu Baddeley'e göre 4.000.000 (John F. Baddeley, *Aynı eser*, s. 25); Lord Ponsonby'ye göre dört ile altı milyon arasında (Mirza Bala, «Çerkesler», *İA*, İstanbul 1967, IH, 376); Şemseddin Sami'ye göre Güney Kafkasya 3.937.425 ve Kuzey Kafkasya 3.183.944'dür. (Şemseddin Sami, *Kamûsü'l Alâm*, İstanbul 1314, V, 3545 - 3546.

9 James Stanislas Bell, *Journal d'une Résidence en Circassie pendant les années 1837 - 1838 et 1839*, Paris 1841, II, 355 - 358.

10 Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, 1 - 12, yay. Cavid Baysun, Ankara 1986, s. 94-99.

Tablo : II

Ülke	Nüfûs (Hâne)	Açıklama
Dağıstan	270.000	Bunun 10.000 hânesi Ermenidir.
Kabartay	60.000	—
Çerkesistan	100.000	—
Gürcistan	100.000	86.000 hânesi Hıristiyan, 6.000 hânesi Müslüman, 8.000 hânesi putperest Osset ve Svan taifesidir.

Rus istatistiklerine nazaran ise XIX. yüzyılın ilk yarısında bölgenin nüfûs yapısı aşağıdaki tablo IH'de gösterilmiştir.¹¹

Tablo : III

Yer İsmi	Nüfûs	Kavim	Nüfûs	%
Gürcistan	380.000	Gürcü	432.000	28
İmereti	100.000	Ermeni	370.000	24
Günil	36.700	Lezgi	320.000	21
Mingreli	68.600	«Kistine»	6.200	0.5
Svanet	30.000	Osset	22.000	1.5
Abhaz	52.300	Abaza	50.000	3
Ahıska Eyaleti	70.000	Tatar	290.000	19
Ermeni İdaresi	158.000	Türk	14.500	1
Müslüman Eyaleti	250.000	İran	14.000	1
«Talic» Eyaleti	30.000	Çingene	2.500	0.16
«Tchari ve Biélokany» Toprağı	40.000	Rum	6.350	0.41
Gence	18.000			
«Bolgodar Toprağı»	32.000			
Avar Hanlığı	31.000			
Dağıstan	252.000			
Yekûn	1.548.600		1.535.600	

11 James Stanislas Bell, *Aynı eser*, II., 358, 359.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Kafkaslar'ın nüfusu hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Bunun en önemli sebebi Kafkasya'nın coğrafi sınırlarının değişik şekillerde gösterilmesinden veyâ bazı kaynakların Kafkasya nüfusu diye sadece Kuzey - Kafkasya'nın nüfusunu vermelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak, bu nüfus istatistikleri incelendiğinde, ahâlinin tamamının gayr-i Rus ve ezici çoğunluğunun ise Müslüman olduğu görülür. Bu yapıya sahip bir bölgenin Rus idaresi altında tutulabilmesi için ne yapılmalıydı? Rus iskân metodu incelendiğinde bu sorunun cevabı bulunacaktır. Rus iskân metodu bölgelere göre değişiklik arz etmekle birlikte genelde Ruslar, ellerine geçirdiği bölgelerde aşağıdaki hususları tatbik etmişlerdir.¹²

1 — Müslüman veya putperest olan yerli ahâliyi tazyik, şiddet, propaganda veya menfaat yoluyla Hıristiyanlaştırmaya teşebbüs etmek.

2 — Rus göçmenlerini, ticaret ve ulaştırma merkezlerine iskân ederek yerli ahâliye hakim kılmak.

3 — Yerli ahâlinin ziraî araç - gerecini, hayvanlarını ve hat-tâ kendilerini Rus göçmenlerine yardıma ve angaryaya mecbur kılmak.

4 — İskân mahallinin verimli arâzisini Rus göçmenlerine tahsis etmek, eğer bu arâzi yerli ahâliye ait ise, bunları daha az verimli kurak arâzi ile değiştirmek ve bu hususta şiddet kullanmak.

5 — İskân edilen Rus göçmenlerinin hal ve hareketini sürekli kontrol altında tutmaktır.

Kısacası, Çarlık Rusyası, Kafkas topluluklarını ilk aşamada Hıristiyanlaştırmaya ve ikinci aşamada Ruslaştırmaya çalışacaktır. Karşı çıkanlar ise katliâm, devlet terörü ve sürgün yoluyla sindirilecektir. Bu politikanın dünya literatüründeki adı «*asimilasyon*» ve «*soykırım*» dir. Rusya, bu politikasında başarılı olabilmek için aşağıdaki vasıtalara baş vurmuştur, ki bunlar aynı zamanda Kafkas göçlerinin sebeplerini teşkil eder.

¹² Van P. Goç, *Beynelmîlel Usûl-î temsil, İskân-ı Muhâcirin*, Müt. Habil, Adem, İstanbul 1334, s. 125 - 126.

a — *Hıristiyanlaştırma Siyaseti :*

1860'a kadar Rus memurları Kafkas göçlerini memnuniyetle karşılıyorlardı. Zulm, ağır vergiler ve acımasızca ülkenin iç taraflarına ve Sibiryaya yapılan sürgünler göç hareketlerini hızlandırmıştı. Kafkas göçmenleri, Osmanlı Devleti'ne ilticâ ediyordu. Bâb-ı Âlî, bu göçmenleri Anadolu ve Rumeli'ye yerleştiriyordu. Oysa, Rusya, ileriki yıllarda Tuna'dan Ege Denizi'ne kadar uzanan, kendine bağımlı büyük bir Bulgaristan kurmayı plânlamıştı. Bu nedenle, Kafkas göçmenlerinin bir kısmının bugünkü Bulgaristan topraklarında yerleştirildiğini gören Rusya, derhal Kafkas politikasını değiştirdi. Yeni plâna göre, yerli ahâli zorla Kafkasya'da tutulacak ve baskı yoluyla dinleri değiştirilecekti. Bu politikaya karşı çıkanlar ise imhâ edilecekti.

Rusya, bu plânı Avrupa'nın gözlerinden uzak sessizce uygulamaya koydu. Bu plân, dinî yönü hariç bazı noktalardan Polonyalılara karşı uygulanan sisteme benziyordu. Bu plân doğrultusunda kitle göçü yasaklandı. Önceki seneler göç edip şahsî işlerini veya ebeveynlerini görmek isteyenler engellendi.¹³ Böylece, Kafkasya'nın dış dünya ile ilişiği kesildi ve Hıristiyanlaştırma faaliyeti başladı. Küçük çocuklar eğitim yoluyla, yetişkinler ise devlet zoruyla Hıristiyanlaştırılacaklardı.

Her şeyden önce Ruslar, Rus olmayan ahâlinin isimlerini değiştirdiler. Yetişkin Hıristiyan ve Müslümanların isimleri *Vartan-Vartanof*, *Tarkan - Tarkanof* ve *Yusuf - Yusuvo* şeklinde değiştiriliyordu. Bu değişim süratle yapıldı.¹⁴ Öte yandan, bir Müslüman, yeni doğan çocuğunu nüfûsa kayd ettirmekle yükümlüydü. Müslüman, resmî dairelere yaptığı müracaatta meselâ, çocuğun

13 Kub Irmağı kıyılarında göç izni elde etmek için kabile reisi Yakub Bey, Mehmed Ali Bey, İslâm Bey, Tohranoğlu Arslan Bey, Mahmud Bey ve diğerleri dilekçe verdi. Neticede Sibiryaya sürüldüler. Ekz. *Atrocités Russes, Documents soumis à la Conférence de Constantinople, İstanbul 1988, s. 19* : Bu eser, İstanbul Konferansı'na (1876) takdim edilen Kırım ve Kafkas Müslümanlarının şikâyet ve protesto dilekçelerini ihtiva etmektedir. Söz konusu dilekçeler, Rusların, hakimiyetleri altındaki Müslümanları Hıristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak amacıyla icrâ ettikleri baskı, zulm, sürgün ve katliâmın detayını vermektedir.

14 Edouard Dulaurier, *Aynı makale*, s. 796 - 797.

isminin Mehmed olduğunu bildiriyordu. Görevli Rus papazı veya Rus memuru hiç bir şey söylemeksizin Mehmed yerine *İvan* veya diğer bir Ortodoks ismi yazıyordu.¹⁵ Bunu müteakip, Rus Hükümeti, tesis ettiği okullar vasıtasıyla derhal Rus kültürünü yaymaya çalışıyordu. Müslüman çocukları, anne - babalarından alınıp, Ortodoks olarak yetiştirilmek üzere, Rus okullarına yerleştirilmekteydi. Burada kendilerine Rusça ve Hıristiyanlığın prensipleri öğretilmekteydi. Rusça öğretmek amacıyla, ailelerin isteğine bakılmaksızın Müslüman okullarına Rus öğretmenler yerleştirilmişti. Bunlara ödenen yüksek ücretler ise Müslüman ailelerden tahsil edilmekteydi. Halk payına düşeni ödemez ise elindeki her şeyi satılıyordu. Öte yanda, Müslüman ve Hıristiyanların karışık yaşadıkları tüm köylerde, karma okullar ve diğer eğitim kurumlarını idare etmek için Ortodoks misyonerler veya misyonerlik topluluğunun himaye ettiği kişiler seçiliyordu. Bu gibi kişilerin teşebbüsleri sonucu dinî törenler yasaklandı. Ayrıca, Müslüman çocuklarına, anadillerini konuşma yasağı getiriliyor ve bütün çocuklar ebeveynlerinin dinini horlayan, alay eden kitapları tahsil etmek zorunda bırakılıyordu.¹⁶

Rusların bölgedeki Müslüman din adamlarına da baskı yaptığını görüyoruz. Nitekim, Kazan'da 200 hânedan küçük köylerde imam bulunması ve camii yapımı yasaklanmıştı. Öte yandan, toplum içindeki etkinliklerini kırmak için imamlar, zorla askere alınmışlardır. Askerlik ocağında domuz eti yemeğe zorlanmışlar ve horlanmışlardır.¹⁷ Kırım'da ise ulemaların sayısı azaltılmaya çalışılmış ve Rusçayı bilmeyen imam ve hocalara görev verilmiştir.¹⁸

Netice itibarıyla, Kırım, Kazan ve Kafkaslar'da toplumun dinî bilgisi zayıflamıştır. Fanatik Ortodoks öğretmenlerden Rusça eğitim alan ve Rus kültürüyle yetişen Müslüman ailelerin çocukları, ebeveynlerinin dinini kötülemeye ve hattâ İslâmiyeti terk ile Hıristiyanlığı kabule başlıyorlardı. Bu şekilde büyüyen kızlar

15 *Atrocités Russes* , s. 8 : Hıristiyan olmaları için baskı yapılan Müslüman ahâlinin dilekçesi.

16 *Atrocités Russes*, s. 8 - 9.

17 *Atrocités Russes*, s. 7 : Kazan Müslüman ahâlisinin dilekçesi.

18 *Atrocités Russes*, s. 3 : Kırım Müslüman ahâlisinin dilekçesi.

Rusların evlenme teklifini kabul ediyordu. Eğer reddederlerse zorla kaçırılıp Ruslarla evlendiriliyordu. Üstelik, direnmeyi salık veren ebevenyeleri cezalandırılıyordu.¹⁹

Eğitim çağındaki çocuklar bu şekilde Hıristiyanlaştırılıp Ruslaştırılmaya çalışılırken, yetişkin Müslümanlar da baskı yoluyla din değiştirmeye zorlanmışlardır. Nitekim, Kafkas Müslümanlarını Hıristiyanlaştırmak amacıyla, Rus çarının himayesi altında «*Kafkas Müslümanlarını Hıristiyanlaştırma Cemiyeti*» adı altında bir teşkilât kuruldu. Bu teşkilâta üye olan misyonerler ve bu teşkilâtın hamisi olan kişiler, Müslümanların meskûn bulunduğu kazâlara idareci olarak tayin edildiler. Bunların faaliyetleri askerî birlikler tarafından sürekli destekleniyordu. Hattâ, bazı Rus askerî birlikleri, Müslüman köylüleri terör vasıtasıyla Hıristiyan olmaya zorlamakla yükümlüydü. Bu baskılardan kaçıp kurtulmak isteyenlerin cezası Sibirya'ya sürgündür. Tehcir kararına direnmenin cezası ise idam ve katliâmıdır. Hıristiyanlaştırma politikasına karşı direnenler Ortodoks nüfûs arasına serpiştirilmektedir. Buna karşı çıkılması halinde erkek, kadın, çocuk, ihtiyar demeden itiraz edenlerin tamamı katledilmektedir.²⁰ Meselâ, söz konusu Rus askerî birliklerinin geleceğini öğrenen Klares'li 27 hâne halkı göç izni almak için general Blandjoff'a müracaat etti. Ancak, bunlar, sürüleceklerini anlayınca koruluk bir yere sığındılar. Burada son adamları da ölünceye kadar topa tutuldular.²¹ Devlet terörü sonucu Müslüman toplum, başka bir kurtuluş yolu bulamadığı için zahiri olarak Müslümanlığı terk etmiştir. Hıristiyanlığın kabul edildiği ilân edilir edilmez, askerler, yerlerini Rus papazlarına terk ediyorlardı.²² Rus Ortodoks din adamları ise çeşitli vasıtalarla Hıristiyanlığı yaymağa çalışıyorlardı.

b — Vergi ve Angarya :

İstilâya maruz kalan kavimler, «*Yasak*» tabir edilen vergiyi ödemekle mükelleftirler. Bu verginin miktarı ve ölçüsü Ruslara

19 *Atrocités Russes*, s. 20.

20 *Atrocités Russes*, s. 17 - 18, 21 : Çerkeslerin İstanbul Konferansı'na verdikleri dilekçe.

21 *Atrocités Russes*, s. 19.

22 *Atrocités Russes*, s. 9.

boyun eğme derecesine göre değişirdi. «*Yasaklı*» tabir edilen vergi mükellefi, sadece kendisi için değil, ailesinin yetişkin erkek üyelerinin hepsi için de vergi ödemeye mecbur tutulurdu. Önce ailenin her bir üyesinden vergi alınırdı. Çocukluk, hastalık ve ihtiyarlık gibi çalışmaya engel teşkil eden haller dikkate alınmazdı.²³ Askerlik yapan kişinin şahsî vergileri babasına ödetilirdi. Hattâ, vergi memûrları, ölen şahısların vergilerini uzun yıllar tahsil etmişlerdir. Halk payına düşen vergiyi ödeyemez ise sahip olduğu her şey satılırdı. Vergi mükellefi hiç bir şeye sahip değilse veya ölmüş ise vergisi komşusundan tahsil edilirdi. Öte yandan, göç etmek hususunda ısrarlı olanlardan on yıllık vergi toptan talep edilmekte ve hattâ, tüm mal varlığı müsadere edilmektedir. Sürgün, kırım ve göç sebebiyle bir bölgenin nüfusunun azalmasına rağmen söz konusu bölgeden tahsil edilen vergi toplamı azalmıyordu.²⁴

Vergi mükellefleri aynı zamanda «*devletlik hizmetler*» namı ile çeşitli angaryaları yapmakla mükelleftirler. Hükümet, onlara istihkâmlar, tabyalar, kaleler inşâ ettiriyor, yollar yaptırıyor ve buna karşılık olarak bazen vergiden muaf tutuyordu.²⁵ Dağıstan'da askerî yolların yapımı, taş kırmak ve benzeri işlerde Müslüman ahâli ücretsiz çalıştırılmıştır. Dağıstan'ın Kemra bölgesinde meskûn 40 hâne halkı, bu işlere geç iştirak ettiği için Sibirya'ya sürülmüş ve bütün mal varlığı müsadere edilmiştir.²⁶ Öte yandan, askerî angaryalar için Müslümanların arabaları, sürüleri gasb ediliyordu. Ayrıca, askerî birliklerin masrafları konakladıkları yerde meskûn bulunan Müslümanların omuzlarına yükleniyordu. Oysa, Hıristiyanlar, bu gibi angaryalardan muaf tutuluyorlardı. Müslümanların, haksız vergi tahsili ve angaryalar hususunda yaptıkları itirazlar tehdid ve şiddet yoluyla önleniyordu. Netice itibarıyla, Müslümanlıkta ısrar edenler ağır vergi ve angaryalarla bunaltılıyor ve eziliyordu. Bu uygulamanın amacı, Hı-

23 Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, s. 47.

24 *Atrocités Russes*, s. 4, 7, 19.

25 Abdullah Battal Taymas, *Aynı eser*, s. 47 - 48.

26 *Atrocités Russes*, s. 28 : Dağıstan ve Doğu - Kafkasya Müslüman ahâlisinin İstanbul Konferansı üyelerine gönderdikleri protesto.

ristiyanlığı kabul etmeyenleri ekonomik açıdan yaşayamaz hâle getirmektir.²⁷

Ruslar, Müslüman toplumun istiklâl mücâdelesini önlemek için Müslümanları askere almaya çalışıyorlardı. Meselâ, 8 Ocak 1864 tarihli *Takvim-i Vekayi* gazetesinin haberine göre «Rusya, kendisine tabi bulunan kabilelerden hâne başına bir adam talep etmişti. Bu vesile ile nüfusun en dinamik 70.000 kişisi Çerkesistan'dan çıkarılmış olacak ve böylece Çerkeslerin istiklâl mücâdelesini baltalanmış olacaktı.²⁸

Azerbaycan'daki Rus idaresinin esasını da Ruslaştırma siyaseti teşkil eder. Çarlık Rusyası, Azerbaycan'da isnad edebileceği bir sınıf meydana getirmek amacıyla, bölgedeki bey ve ağalara işgal öncesi idare ettikleri hanlık topraklarını onların hukukî tasarruflarına mülkî olarak verdi. Köylüler, bu gibi kişilere vergi vermeye ve hizmetçi ve işçi olarak angaryalarını yapmaya zorlandılar. Buna karşılık, bey ve ağalar, ilk davette, Çarlık ordusu saflarında yerlerini alacaklardı.²⁹

c — *Sürgün ve Katliâm :*

Rusya, yukarıda izah edilen baskılarına rağmen, Müslümanlıkta ısrar edenleri sindirmek için sürgün ve katliâm «metodunu» da tatbik etmiştir. Bu hususta en küçük bir bahaneyi değerlendirmekten geri durmayan Rus memurları, Müslümanları tutuklamakta, Sibiryaya sürgün etmekte, direnenleri ise muhakeme etmeksizin idam etmekteydi. Hattâ, hadiseden habersiz kişiler katledilmekteydi. Bu hususta bir kaç örnek vermekle yetineceğiz.

Dağistan'ın Kiat şehrinde Ruslar, arasına bir kilise inşa etmek amacıyla bir cami ve bir evi yıktılar. Bu uygulamaya itiraz eden Hacı Murtaza, öfkeyle Şalikof adındaki bir memuru öldürdü. Bu hadise üzerine mahallî Rus idaresi, sorgulama ve muha-

27 *Atrocités Russes*, s. 7 : Kazan Müslüman ahâlisinin dilekçesi; s. 19 : Çerkeslerin dilekçesi.

28 *Takvim-i Vekayi*, 28 B 1280, Nr 738.

29 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücâdelesini Tarihi*, İstanbul 1975, s. 32 - 35.

keme yapmaksızın hadiseden haberdar olmayan 40 Müslümanı idam ederken 200 kişiyi de Sibirya'ya sürmüştü ve bunların bütün mal varlıkları müsadere edilmiştir. Dağıstan'ın Yedi - toprak mevkiinde bir Rus subayının iki kişi tarafından öldürülmesi üzerine çevredeki beş köyde mukim takriben 5.000 kişi tutuklanmış ve Sibirya'ya sürülmüştür.³⁰ Ahâli, maruz kaldığı adaletsizliği Rus askerî makamlarına bildirmesi durumunda mahallî Rus memurları vasıtasıyla, şikâyet geri alınıncaya kadar Müslümanların ile-ri gelenleri tevkif ediliyor ve döğülüyordu.³¹

Sivil bir Rusa saldırınının cezası sorgusuz sualsiz en az yirmi kişinin sürgün edilmesidir. Aynı suç bir Rus memuruna karşı işlenirse sürgün edilenlerin sayısı yüz kişiye çıkmaktaydı. Fakat, bir Rus bir Müslümanı öldürdüğü zaman herhangi bir ceza almı-yordu. Aksine ölen şahsın ebeveynleri, resmî makamlara yaptıkları şikâyetden vaz geçinceye kadar sorgulanıyor veya tehdit edili-yordu. İrzina tecavüz edilen bir Müslüman kadın, kendine teca-vüz edenleri öldürdüğü için, tutuklandıktan sonra işkenceye ma-ruz bırakılmıştır. Buna benzer bir diğèr hadisede Dağıstan Dargo kazâsının kaymakamı olan Prens Şatşavadze, Morkuk köyünden Konjenya isimli kızı zorla beraberinde götürmek istemiş ve bazı hadiselerin cereyan etmesine sebebiyet vermiştir. Adı geçen Prens, daha sonra Kuzey - Dağıstan genel valisi tayin edilmiştir.³²

Mahallî Rus idaresi, 1866 yılında etrafta sevilip sayılan ve eski hanlık soyundan gelen Ahmed Han'ı Derbend'de tutukladı. Bu hadise, ya muhtemel bir karışıklığa yol açacaklara gözdağı vermek, veyahud terör hareketiyle ahâliyi baskı altına almak fırsatı kazanmak amacıyla yapılmıştı. Bu hadise üzerine, Şilahi köyü imamının teşebbüsleri sonucu çevre köylerden seçilen delegeler, Ahmed Han'ın serbest bırakılması için mahallî idareye müracaat etmeyi kararlaştırdılar. Mahallin Rus idaresi, bu karardan ha-berdar olur-olmaz çevreden büyük askerî birlikler tertip etti. Bir kaç günde 26.000 asker kazâyı kuşattı. Ahâli, isyana teşebbüse niyetleri olmadığını söylemek istedilerse de Ruslar, bunların üze-rine ateş açtılar. Sonuçta, Şila'nın imamı ve dilekçeyi imza eden-

30 *Atrocités Russes*, s. 27.

31 *Atrocités Russes*, s. 5.

32 *Atrocités Russes*, s. 28 - 30.

ler idam edildiler. Şila köyü yakılarak yerle bir edildi. 800 hânelik Şilâ köyünün ahâlisi Sibirya'nın köylerine dağıtılmak üzere sürgün edildi. Ancak, sürgün edilen ahâli, açlık ve sefalet nedeniyle Sibirya'ya varamadan yollarda öldü. Zira, Müslüman sürgünler, sürgün yolu üzerinde bulunan ahâleden, Hıristiyan sürgünler gibi, yardım göreceklere yere sadece hakaretle karşılaşmışlardır.³³

Kabartay bölgesinde Rus hakimiyeti altında yaşayan Çerkeslere Hıristiyan olmaları için baskı yapıldı. Çerkesler, bu baskılara göğüs gererek direndiler. General Saganef, her yıl direnenler arasında bir kaç aileyi Rusya'nın içerilerine sürmek ve onları oralarda Ortodoks nüfûs arasına serpiştirmek emrini aldı. Çerkesler, general Saganef'e karşı direndiler. Neticede, meydana gelen Çerkes - Rus çatışmasında 1.500 Rus askeri öldürüldü. Bunun üzerine Müslümanlar, kadın, çocuk, ihtiyar ayrımı yapılmaksızın istisnasız katledildiler. Benzer bir diğer hadisede, silahlarının toplanmasına karşı çıkan Kabartay - Fez ırmağı civarındaki kabilenin mensubları yaş ve cinsiyet ayrımı yapılmaksızın katledildiler. Katliâm, Rus politikası ve icraatine karşı çıkmayan kabilelere karşı da icrâ edildi. Meselâ, 1863 yılında Anapa yakınlarında meskûn takribi 12.000 hânelik Naşak kabilesi Ruslarla sulh içinde yaşıyordu. Buna rağmen Ruslar, sebepsiz yere bu kabileye ait bütün köyleri yerle bir ettiler. Söz konusu nüfûsun yarısı kılıçtan geçirilirken diğer yarısı Kuban yakınlarında, Kuzey - Kafkasya eteklerinde iskân edildi.³⁴

d — *Rus Göçmenlerini İskân Siyâseti :*

Ruslar, Kafkasya'ya müdâhale etmeleriyle birlikte iç bölgelerden getirttikleri Rus göçmenlerini ve Kozakları, Kuzey - Kafkasya'ya yerleştirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda bölgeye, Bulgar, Rum ve Alman göçmenlerinin de iskân edildiği bilinmektedir. Güney - Kafkasya'da ise Gürcü ve kısa bir süre önce bölgeye yoğun olarak yerleştirilen Ermeni gibi Hıristiyan toplulukları vardır. Bu nedenle Ruslar, Güney - Kafkasya'ya kitle halinde Rus göçmeni iskânına ihtiyaç duymamışlardır. Ancak bölgede Rusları temsil

³³ *Atrocités Russes*, s. 31 - 33.

³⁴ *Atrocités Russes*, s. 20 - 22.

ihtiyacı duyulmuş olduğundan Rus Hükümeti, bölgeye gidecek olan göçmenleri bu hususta teşvik etmiştir.

Bu şekilde gelen göçmenler, Kafkas köylerinin içinde veya yanında iskân edilmişlerdir. Rus Çarlığı sınırları dahilindeki Rus olmayan toplulukları Ruslaştırılmayı amaç edinen «*İslav İttihâdı Cemiyeti*», bölgedeki Rus nüfusunu artırmak için, Rus ailelerini teşvik edici bir takım tedbirler almıştır. Bu meyanda, Rus göçmenlerine geniş arâziler veriliyor, ziraî araç - gereç yardımı yapılıyor ve iskân mahallini terk etmek yasaklanıyordu. Bu tedbirlere rağmen Rusların yerleştirdiği göçmenler, bölgenin iktisadî hayatına hakim olamadılar. Kafkasya'nın mahsulü yerli tüccarlar tarafından değerlendiriliyordu. Yeraltı kaynakları ise Avrupalı sermayedarların eline geçmişti. Rus göçmenleri, Kafkasya'da müstakil bir iktisadî teşkilâta ve piyasaya sahip olamadılar.³⁵

Kafkas muhaceretinin ikinci safhasını ise İslav İttihâdı Cemiyeti'nin Kafkas şehirlerini Ruslaştırmak için teşebbüsde bulunmasıydı. Bu gayenin ilk şartı da yüksek muhacerettir. Kafkasya sınır üzerinde bulunduğu ve daima ihtilafa müsaid olduğundan şehirlerde çok miktarda asker ve memur bulunuyordu. Ayrıca, şehirdeki sanayii işletmek için göçmen getirtiyorlardı. Göçmenlere herhangi bir ücret alınmaksızın mesken tedarik ediliyordu. Söz konusu Cemiyet, bölgeye gelen müteşebbislere yardım ediyordu. Cemiyetin bu tavrı, bölgeye gelen göçmen sayısının artmasına sebebiyet veriyordu.³⁶

Rusların bu politikaları sonucu Kafkaslar'da, ticarî münasebetler ve Rus mektepleri vasıtasıyla Rusça ve Rus kültürü eğitimi yaygınlaştı. Ancak, Rusların zannettikleri gibi mahallî lisan kaybolmadı. Aksine, mahallî dil ve edebiyat varlığını muhafaza etti. Rus valileri, bu durumu ortadan kaldırmak için ahâliyi tazyik, şiddet ve ekseriya zulm altında bulundurdular. Bu durum, ahâlinin yerini yurdunu terk ederek göç etmesine sebep oldu.³⁷ Öte yandan, aynı din ve mezhebe mensup Rus, Gürcü ve Ermeni milletleri dinin himayesi altında birleşemediler. Rusya, Kafkasya'

35 Van P. Goç, *İskân-ı Muhâcirin*, s. 134 - 137

36 Van P. Goç, *İskân-ı Muhâcirin*, s. 138 - 139.

37 Van P. Goç, *İskân-ı Muhâcirin*, s. 140 - 142.

daki Hıristiyan nüfûsunu çoğaltmaktan ve bölgede Rus nüfûsu bulundurmaktan başka bir netice elde edememiştir.

Rus işgali altında uzun yıllar cereyan eden hadiseler neticesinde 1867'de 4.600.000'i biraz aşan Kafkas nüfûsu, resmî rakamlara göre 1882'de 7.000.000'a, 1914'de ise tablo IV'de görüleceği üzere 12.000.000'a yaklaşmıştır.³⁸

Tablo : IV

Vilâyet	Müslüman	Rus	Gürcü	Ermeni	Alm-Rum Yahudi Bulgar	
Bakû	773.536	74.514	—	55.852	—	903.902
Karadeniz	27.451	114.427	7.511	15.396	—	164.785
Erivan	640.000	19.310	405	307.717	—	967.432
Sohum kazası	44.000	18.043	79.799	13.203	—	155.045
Tiflis	170.000	136.213	554.105	914.758	—	1.775.076
Gence	1.174.000	34.798	1.107	177.596	—	1.387.501
Kutayis	1.500	23.454	936.365	3.969	—	965.288
Kars	256.000	41.592	13.332	62.619	—	373.543
Zakatal kazası	73.000	298	4.458	2.824	—	80.580
Batum	161.000	1.973	9.361	19.597	—	191.931
Dağistan	727.000	21.605	—	1.195	—	749.800
Terek	494.000	547.553	2.879	23.054	—	1.067.486
Kuban	138.000	2.729.265	707	20.912	—	2.888.884
Toplam	4.679.487	3.763.045	1.610.029	1.618.692	247.600	11.918.853

Kafkaslar'm nüfûs istatistikleri mukayese edilirse Kafkasya'da işgal öncesi Rus nüfûs yok iken 1914'de 3.700.000'i aşkın Rus varlığından söz edilir olmuştur. Yine, Ermenileri bir araya toplama siyaseti oldukça tutmuş ve Kafkaslar'daki Ermeni kolonilerinin toplam nüfûsu 1.600.000'i biraz geçmiştir. Ayrıca, Alman, Yahudi, Bulgar ve Rum gibi kolonistlerin nüfûsu 250.000'e yaklaşmıştır. Müslüman nüfûs, 1859 tarihinden itibaren bölgeyi terk

38 «Caucase», *la Grande Encyclopédie*, Paris, IX, 883 - 884; *Başbakanlık Arşivi*, (BA), *Harita Kataloğu*, Nr. 80/a (Kod. C. 38 : 8/2a).

ederek göç etmelerine,³⁹ Rusların Hıristiyanlaştırma, sürgün ve katliâm metodlarına rağmen Kafkaslar'daki varlığını koruduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Rusların 1914 tarihli Kafkas Salnâmesi'ne göre, Kafkaslar'daki Müslüman nüfûsu 4.600.000'i biraz aşmaktaydı. Aslında, Rus nüfûs sayımlarının Müslümanlar için verdiği rakamları şüphe ve tereddütle karşılamak gerekmektedir. Zira, Müslüman ahâli, askere alınmaktan ve toprak mükellefiyeti ile vergilerin ağırlaşmasından korktukları için sayımda yazılmaktan imtina ediyorlardı. Ayrıca, göçebe olanlar, sayım zamanında yaylalarda bulunuyorlardı.⁴⁰ Rus memurları, bu hususları bilerek görmezlikten geliyorlardı. Bu şekilde bazı Müslüman gruplarının sayıma dahil olmaması sonucu, Kafkas nüfûsu içinde Müslüman nüfûsunun oranı % 50'nin altına inmiş gibi görünmektedir. Oysa, arşiv kayıtlarına nazaran, Dağıstan vilâyetindeki kabilelerin büyük bir kısmı Türk ve Lezgilerden müteşekkildi. Bu vilâyetin nüfûsu 1.000.000'dan fazla olup Zakatal kazâsmın Müslüman nüfûsu ise 100.000'i aşmaktaydı. Ruslar, Bakû, Erivan ve Gence⁴¹ vilâyetlerindeki Türk nüfûsu olduğundan daha az göstermek için sünni Türk nüfûsu, «Tatar» ve «Tacik» gibi ayrı ayrı isimlerle zikir etmeyi tercih etmişlerdir. Öte yandan, Çerkes nüfûsu da gösterilen sayıdan çok daha fazladır. Netice itibarıyla, Kafkasya'da sakin Müslümanların nüfûsu, teferruatı tablo V'de görüleceği üzere 7.000.000'a yakındır.⁴²

39 1859-1900 yılları arasında Kafkaslar'da cereyan eden göç hareketleri için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri, (1856-1876)*, Samsun 1992, Basılmamış doktora tezi; Nedim İpek, *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)*, *Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun 1991, sayı. VI, s. 97-134.

40 Bu sebebledir ki, 2.150.000' olan Azerbaycan'ın nüfûsu resmî istatistiklerde 1.805.788 olarak gösterilmiştir. Bkz. Hüseyin Baykara, *Aynı eser*, s. 54.

41 Bakû ve Gence vilâyetleriyle Erivan vilâyetinin Zengezur ve Şarur kazâları ve Zakatal bölgesi Kuzey-Azerbaycan arâzisini teşkil eder. Bkz. Hüseyin Baykara, *Aynı eser*, s. 17.

42 BA, *Harita Kataloğu*, Nr. 80/1, (Kod. C. 38: 8/2).

Tablo : V

Vilâyet	Nüfûs	Vilâyet	Nüfûs
Bakû	1.500.000	Kars	300.000
Karadeniz	30.000	Sohum Kazâsı	44.000
Gence	1.500.000	Dağistan	1.450.000
Zakatal kazâsı	150.000	Batum	161.000
Erivan	700.000	Terek	500.000
Tiflis	200.000	Kütayis	25.000
Kuban	300.000	Toplam	6.860.000

B — GÖÇ ve GÖÇ YOLLARI

1859 yılında Şamil'in düşüşü, Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'daki Türk ve Müslüman toplulukları üzerindeki dinî ve siyasi baskıları artırması sonucunu doğurdu. 1864'te Kafkasya'yı tamamen işgal eden Rusya, Çerkesleri vatanlarını terk etmeye zorladı.⁴³ Nitekim, Rusya, Çerkesistan üzerinde baskısını artırıp Abzahlarm meskûn olduğu yerleri istilâ edince kendilerine emniyet duymadığı gerekçesiyle bu kabile mensuplarını Kuban bölgesine yerleştirmek istedi. Kabile mensuplarının bir kısmı bu uygulamaya riayet ederken, takriben 50.000 kişi de Türk topraklarına göç etmek istedi. Hattâ, 5.000 kadarı, Bâb-ı Âlî'nin kararını beklemeksizin Trabzon'a geldi.⁴⁴ Bu tarihten sonra Kırım ve Kafkas toplulukları, hür olmak, can, mal ve ırz güvenliklerini teminat altına alabilmek amacıyla göç kararı aldılar.

Göç etmeye karar verenler, taşınabilir ve taşınamaz mal varlıklarını hiç bir tazminat almaksızın Ruslara terk ederek köylelerinden ayrıldılar. Kadın, çocuk, ihtiyar binlerce kişi, kitleler halinde dağlardan inerek Karadeniz sahillerinde birikti. Buralarda

43 *Takvim-i Vekayi*, 29 M 1281, Nr. 755 : Lord Napir'den Kont Rusell'e gönderilen mektubun tercümesi, (23 Mayıs 1864).

44 *BA, Meclis-i Mahsus (MM)*, Nr. 1189 : Aralık 1863 tarihli Arz Tezkiresi.

kış ortamında korunmasız ve giyeceksiz uzun bir süre beklemek zorunda kaldılar. Ekserisi mahv ve telef oldu.⁴⁵

Kırım Savaşı ile başlayan Kafkas göçleri, 1859 - 1860 yıllarında hızlanmıştır. 1859 - 1860 yıllarında, 300.000 kişi göç etmek üzere Kırım'ı terk etmiştir.⁴⁶ Bunların çoğunun iskân mahallerine ulaşamadan öldükleri anlaşılmaktadır. Zira, Osmanlı resmî istatistiklerine göre 1855 - 1864 yılları arasında Çerkesistan ve Kırım'dan toplam 311.333 kişi, 1864'te Kafkasya'nın tamamen düşmesini müteakip 1864'ün Ağustos ayma kadar 283.000 kişi⁴⁷ ve 1865'te 87.000 kişi⁴⁸ Türk iskân noktalarına ulaşabilmiştir. 1865'ten sonra kitle göçü durmuş ve göç hareketi münferid olarak devam etmiştir.⁴⁹ 1856 - 1876 seneleri arasında göç edenlerin mikdarını kesin olarak ortaya koymak mümkün görünmemektedir. Bu hususta verilen rakamlar 600.000 ila 2.000.000 arasında değişmektedir. 93 Harbini müteakip göç yine hızlanmış ve 1877 - 1900 yılları arasında Doğu - Anadolu ve Kafkaslar'dan en az 300.000 kişi göç etmiştir.⁵⁰

Bâb-ı Âlî, «Saltanat-ı Seniyye'nin tebeası yeterli olmakla birlikte, iltica emeliyle vatanlarını terk edenleri reddederek Rusya'nın kahr ve şiddetine bırakmayı Hilâfetin şanına muvâfık bulmadığı» için göçmenlerin kabul edilmesini kararlaştırmıştır.⁵¹

45 Mirza Bala, «Çerkesler», İA, s. 384; Osman Çelik, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, Ankara 1992, s. 313.

46 *Atrocité Russes*, s. 3.

47 *Takvim-i Vekayi*, 8 Ağustos 1864, Nr. 760.

48 Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 152.

49 Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 148-245.

50 Mirza Bala, «Çerkesler», İA, s. 376; Osmanlı topraklarında bir milyona yakın Çerkes'in vatan bulduğuna dair bkz. *Atrocités Russes*, s. 23; Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 150-152; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, İstanbul 1991, (TTK tarafından basılmaktadır.), s. 5; 1867'de Paris'de neşr edilen bir istatistiğe nazaran 595.000 Balkanlar'a ve 413.000 Anadolu vesair Türk topraklarına olmak üzere toplam bir milyonu aşkın göçmen iskân edilmiştir. Léonce Cazaubon, bu tarihten sonra takribi 500.000'den fazla göçmenin Osmanlı Devleti'ne sığındığını zikr eder. Léonce Cazaubon, *La Turquie vis a vis des Puissances Européennes en 1886*, Paris 1886, s. 48; Nedim İpek, *Aynı makale*, s. 133.

51 BA, MM, Nr. 1189.

Kafkaslar'ın Karadeniz sahillerinde biriken göçmenler, ilk etapta bulabildikleri sandal, kayık, vapur ve benzeri şeylerle Trabzon'a geliyorlardı. Buradan Osmanlı Devleti'nin kendilerine tahsis ettiği deniz vasıtaları ile Varna, Köstence, Bergos, Lom gibi Rumeli limanlarına taşınmışlardır. Bu limanlarda birikenler ise Tuna nehir yolu, demiryolu ve karayolu vasıtalarıyla Rumeli'nin iç kesimlerine sevk edilmişlerdir. Göçmenlerin taşınmasında *Fevaid-i Osmaniye*, *Tersane-i Amire*, *Tuna Kumpanyası*, *Bursa Şirketi* ve *Rus Kumpanyası*'na ait vapurların yanı sıra tüccar sefinelerinin de kiralanması yoluna gidilmiştir.⁵²

Anadolu'ya yerleştirilecek olan göçmenler ise iskân bölgesine en yakın Karadeniz limanına taşınıyordu. Bu limanlar, başta Trabzon olmak üzere, Samsun, Sinop ve İnebolu idi. Bursa Şirketi ve sair vapurlarla Sinop'tan İstanbul'a oradan da İzmir'e⁵³ ve Trabzon ile Samsun'dan İstanbul'a göçmen nakli edilmiştir.⁵⁴

Bazı göçmen grupları ise, Karayolu ile Türk topraklarına giriş yapmıştır. Bunlar daha ziyade beraberlerinde sürülerini getirmek isteyenlerdir. Meselâ, Eylül 1864'de 15.000 kişilik bir Abaza-Çerkes grubu beraberlerinde yedi sekiz bin kadar keçi, koyun ve sığır olduğu halde Batum üzerinden gelerek Lazistan Sancağı'nın iskâna elverişli bölgelerine yerleştirilmişlerdir.⁵⁵ 1865 yılında ise Çeçenler, karayolu ile Anadolu'ya gelmek istiyorlardı. Bunlar, beraberinde 690 baş hayvan olduğu hâlde 150'şer hânelik gruplar halinde Gümrü - Kars üzerinden Anadolu'ya geleceklerdi. Rusya, bunların göç etmesini, sınırdaki eyaletlere yerleştirilmemeleri şartıyla kabul etmişti. Bu şekilde gelmesi tahmin edilen 5.000 hânedan 2.500 hâne Diyarbakir ve Siirt Sancaklarında, 1.000 hâne Harput ve Sivas'da ve geri kalanların da Muş ve Van Sancıkları ile Hınıs ve Bayburd gibi bazı büyük kazâlarda yerleştirilmesi uygun görülmüştü. Söz konusu göçmenlerin işlerini tanzim etmek üzere, refakatinde subaylar olduğu halde, Nusret Paşa'nın Kars'a

52 *Ba*, *Meclis-i Vâlâ*, Nr. 26010, 26182, 19676; *BA*, *İrade-Dahiliye (İD)*, Nr. 36153; *BA*, *Ayniyat Defteri (AD)*, Nr. 1143/42-2; *Takvim-i Vekayi*, 5 RA 1281, Nr. 760.

53 *BA*, *MV*, Nr. 26010; *BA*, *MM*, Nr. 1189.

54 *BA*, *MV*, Nr. 23167.

55 Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 240.

gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁶ 27 Mayıs 1865'te 3.000 Kafkas ailesi başta Kundukhov olduğu hâlde Anadolu'ya göçe yöneldi.⁵⁷ Bunların ne kadarının geldiğini şimdilik bilemiyoruz. 1869'da karayoluyla Kars'a gelip burada geçici olarak iskân edilen Kabartay göçmenleri, buldukları yerde iskân edilmeyi talep etmişlerdir.⁵⁸ 1872 tarihli bir arşiv kaydına nazaran, Dağıstan'dan Batüm'a 140.000 göçmen geleceği söylentileri üzerine Sadaret, her ihtimale karşı tedbir alınmasını Muhâcirlerin İdaresi'nden isteyecektir.⁵⁹ Bu mikdar göçmenin gelip gelmediğine dair elimizde herhangi bir kayıt yoktur. Ancak, daha önceden 1870 yılında Erzurum'a gelen Dağıstanlı 180 kişinin Sivas'a yerleştirildiği bilinmektedir.⁶⁰ 1874 yılında ise bazı Dağıstan göçmenleri, yerleşmek amacıyla, Aydın vilâyet Earuhan Sancağına gitmişlerdir.⁶¹ Kezâ, 1874 yılında 6 hânedede 31 nüfûs Şirvan göçmeni iskân edilmek üzere Malatya'ya gönderilmiştir.⁶²

C — GEÇİCİ İSKÂN BÖLGELERİ ve İSKÂN FAALİYETLERİ

a — İstanbul

Göçmenler, 1864 yılına kadar Karadeniz limanlarının yanı sıra daha ziyade İstanbul'a geliyorlardı. Kasım 1858 - Aralık 1859 tarihleri arasında İstanbul'da 11.309'u Nogay ve 5.694'ü Çerkes ve Abaza olmak üzere 17.000'i aşkın göçmen birikmişti.⁶³ Nogaylar, genellikle Dobruca'ya, Çerkesler ise Anadolu'daki eyâletlere sevk edilmiş ve 1859 sonlarında İstanbul'da 2.400 göçmen kalmıştı. 1860'a kadar taşraya sevk edilen Nogayların mevcudu 17.000'i bu-

56 BA, MM, Nr. 1264 : 30 Nisan 1864 tarihli Arz Tezkiresi.

57 *General Musa Kundukhov'un Anıları*, Çev. Murat Yağan. İstanbul 1978, s. 68.

58 BA, AD, Nr. 1141/61-1.

59 BA, AD, Nr. 1136/263-1: Muhâcirin İdaresine 4 Eylül 1872 tarihli Tezkire.

60 BA, AD, Nr. 1141/56-2 : Sadarettin Muhâcirin İdaresine 27 Şubat 1807 tarihli tezkire.

61 BA, AD, Nr. 1143/80-1 : Muhâcirin İdaresine Tezkire (1 Aralık 1874).

62 BA, AD, Nr. 1143/54-3.

63 BA, *Yıldız Esas Evrak (YEE)*, Nr. 18-553/151-93-34 : İstanbul'dan sevk edilen göçmenlerin mikdarını gösteren pusula.

luyordu.⁶⁴ Bu sevkiyata rağmen Mart 1860 tarihi itibarıyla İstanbul'da 14.000 Çerkes ve Nogay göçmeni mevcuddu. Aralık 1863 tarihli bir vesikaya nazaran İstanbul'a 1.000 kadar göçmen gelmiştir.⁶⁵ Bu tarihten itibaren göçmen sayısı hızla artınca, göçmenler, en kısa yoldan iskân mahalline sevk edilmek üzere Karadeniz limanlarına gönderildiler. Bu meyanda Akdeniz sahiline gidecek olanlar İstanbul'a çıkarılıyordu. Kumkapı sahillerinden İstanbul'a çıkarılan göçmenlerin miktarını ve hastalarını tespit edip deftere kaydetmek ve sair işlerini görmek üzere Emin Efendi, Rifat Ağa, iki tercüman ile göçmenlerin ikamet ettikleri Kılıçhâne'yi ve elbiselerini temizlemek üzere iki hademe görevlendirildi.⁶⁶

Göçmenler, iskân edilecekleri vilâyetler tespit edilinceye kadar İstanbul'da misafir ediliyorlardı. Şehirde, öncelikle, kamu binaları, atıl durumdaki binalar, askerî kıslalar ve hanlar göçmenlere tahsis edilmiştir. Buraları yeterli gelmediği zaman ahâlinin ihtiyaç fazlası meskenleri kiralanıyor veya onların yanına birer ikişer misafir olarak veriliyorlardı. Hattâ, zaman zaman çadır kampları kurulmuştur.⁶⁷

İstanbul'daki göçmenlerin han ve mesken kiralaları, elbise ihtiyaçları, ekmek, kömür ve nakliyat gibi sair masrafları devlet tarafından karşılanmıştır.⁶⁸ Öte yandan, göçmenlerin sağlık işleriyle de yakından ilgilenilmiştir. Nitekim, hasta erkek göçmenler, Güreba Hastahânesi'nde tedavi görüyorlardı.⁶⁹ Hasta kadın göçmenler için Yenibağçe Hastahânesi'nde bir koğuş tahsis edilmiş ve 300 kuruş maaşla bir hademe ve bir de tercüman görevlendirilmişti.⁷⁰ Bu tedbirlere rağmen, özellikle göçmenlerin İstanbul'da yoğun olarak buldukları dönemlerde temizlik kurallarına riayet edilememesinden dolâyı, salgın hastalıklar ortaya çıkıp yayı-

64 BA, MM, Nr. 723, Lef. 1.

65 BA, MM, Nr. 1189.

66 BA, MV, Nr. 23167 : 19 Ağustos 1864 tarihli Arz Tezkiresi,

67 Bkz. BA, MM, Nr. 1189.

68 BA, MV, Nr. 25844 : 26 Ağustos 1867 tarihli Arz Tezkiresi; BA, MM, Nr. 723 : 28 Ocak 1869 tarihli Arz Tezkiresi.

69 BA, AD, Nr. 1141/14-3 : Muhâcirin İdâresine Şukka (14 Kasım 1867)

70 BA, AD, Nr. 1141/90-1 : Muhâcirin İdâresine 3 Mayıs 1871 tarihli Tezkire.

labiliyordu. Meselâ, 1860 yılında tifo, göçmenler arasında yaygın bir hal almıştı.⁷¹ Bu gibi hallerde göçmenler, süratle taşraya sevk edilmek suretiyle İstanbul'un nüfus yoğunluğu azaltılmaya çalışılıyordu.

İstanbul'daki göçmen işleri 1860 yılına kadar Şehremaneti vasıtasıyla yürütülüyordu. Ancak, göçmen sayısı ve dolayısıyla göçmen işleri artınca Şehremaneti bu işi yürütemez oldu. Bunun üzerine Ocak 1860 tarihinde «*Muhâcirin Komisyonu*» kuruldu. Komisyon, sabık Trabzon valisi Hafız Paşa'nın riyasetinde, sabık ticaret muavini Remzi Efendi, Dar-ı Şûrâ-yı Askerî azası Refik Bey, Gürcü İsmail ve Hacı Pir Efendi'den müteşekkildir. Komisyonun vazifesi, göçmenlere yapılan yardımları toplayıp sarf etmek, yardım-severlerin isimlerini *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis* gazetelerinde neşrettirmek, göç işlerinin yazışmalarını yürütmek, göçmenleri İstanbul'da yerleştirmek, tayinat dağıtmak ve iskân mahallerine sevk etmektir.⁷² 1865 yılı sonlarına doğru mevcut göçmenlerin 2/3'sinin yerleştirilmiş olması ve kitle göçlerinin durması üzerine Muhâcirin Komisyonu lağv edildi. (27 Kasım 1865). Bu tarihten itibaren göçmen işlerini tanzim yetkisi zabtiye nezareti ve Meclis-i Vâlâ'ya devr edildi.⁷³

b — Trabzon :

1863 yılının ortalarında Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde 100.000 göçmen birikmiş ve kısa sürede bu rakamın 170.000'e çıkacağı tahmin edilmekteydi. Bu göçmenler, kendilerine en yakın Türk limanlarından birisi olan Trabzon'a akın etmekteydiler. Daha, Ağustos 1863'de Trabzon'da 25.000'i aşkın göçmen birikmişti. 1863 yılının sonuna kadar bu sayıya 9.000 göçmeni de ilave etmek gerekecektir.⁷⁴ Kafkasya'da cereyan eden hadiseler üzerine 1864'te göç hareketi birden hızlandı. Sonuçta, Ağustos 1864'te Trabzon'daki göçmen mevcudiyeti 116.000'i aşılıyordu.⁷⁵

71 BA, MM, Nr. 762 : 9 Mart 1860 tarihli Arz Tezkiresi.

72 BA, MM, Nr. 696 : 4 Ocak 1860 tarihli Arz Tezkiresi.

73 Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 187.

74 BA, İD, Nr. 36128; BA, MM, Nr. 1189.

75 Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 224 - 225.

Trabzon'un fizikî coğrafyası, gelen göçmenleri, geçici de olsa barındıracak durumda değildi. Bunun üzerine çeşitli tedbirler alınmıştır. 1863 yılında, Trabzon'daki göçmenlerin işlerini düzene koymak üzere Muhâcirin Komisyonu beş kâtibi Yaver Efendi, beraberinde sabık Zabtiye müsteşarı Tevfik Efendi, iki kâtib, bir kaç zabıt ve 20 - 30 Zabtiye neferi olduğu halde Trabzon'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Öte yandan, Kapdan Paşa'dan göçmen nakliyatında kullanılmak üzere vapur tedarik etmesi istendi.⁷⁶ Bu tedbirler sonucu, Trabzon'daki göçmenlerden 23.000'i Sarıdere'ye 17.000'i Akçakale'ye, 1.300'ü Giresun'a, 4.800'ü Sinop'a, 5.000'i İnebolu, Rumeli ve İstanbul'a ve 70.000'i de Samsun'a gönderilmiştir.⁷⁷

Bu tedbirlerin alınması sonucu, Trabzon göçmen aktarma merkezi halini alacaktır. Yani, Kafkaslar'dan gelen göçmenler, şehirde bekletilmeksizin geçici iskâna elverişli yerlere veya doğrudan doğruya iskân mahalline sevk edileceklerdi.⁷⁸ Geçici iskân bölgelerinden birisi de Samsun'dur.

e — *Samsun* :

Samsun kasabasının karayoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine bağlanması ve diğer Karadeniz limanlarına nazaran İç Anadolu'ya geçişte kolaylık arz etmesi ve kasabanın jevresinde göçmen iskânına elverişli sahaların bulunması sebebiyle özellikle Anadolu'da yerleşmek isteyenlerin uğraş noktası olmuştur.

Samsun'a, Trabzon'un yanı sıra, denizyolu ile Kafkaslar'dan da göçmen gelmekteydi. Kafkas göçmenleri, gemilere hiçbir şekilde eşya kabul edilmediği için sadece üzerlerindeki elbiseler ve ellerindeki silâhlarıyla geliyorlardı. Hergün 500'den fazla göçmen kasaba nüfûsuna dahil olmaktadır. Bu göçler sonucu 10.000 nüfûslu Samsun kasabasının 1864 yılındaki nüfûsu aynı yıl Samsun'da bulunan H. J. Lennep'e göre 45.000'i aşmıştı. İtalya'nın

76 BA, ID, Nr. 36128.

77 BA, MM, Nr. 1189; Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 224 - 225.

78 30 Nisan 1865 tarihli arz terkiresinde belirtildiği üzere Trabzon'dan Erzurum'a sevk edilen 4.500 hâne halkı iskâna elverişli yerlere yerleştirilmiştir. Bkz. BA, MM, Nr. 1264.

Samsun Konsolosu ise 1864 yılında kasabada 42.000 göçmenin bulunduğunu belirtmektedir.⁷⁹

Samsun'a gelen göçmenler, kasabada kendilerine tahsis edilen han, medrese gibi yerlere yerleştirildiler. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, göçmenlerin tamamı kasabada iskân edilemeyince kasabanın sahili ile kasabaya hemcivar *Kılınçdede*, *Kurupehid*, *Dereköy*, *Derbend* ve *Kumcağız* mevkiilerinde göçmen kamp-ları kurulmuştur.

Samsun çevrede sıtması ile meşhur bir yerdi. Toprağın bataklık olması, sıtmanın hızla yayılmasına neden olmaktaydı. Bundan dolâyı ölüm vak'aları hayli yüksektir. Çarşamba ve Akçay'dakiler de dahil olmak üzere, söz konusu kamplarda Nisan 1864 - Ocak 1865 tarihleri arasında 13.558 ölüm vak'ası tespit ettik.⁸⁰ (Bkz. Tablo : VI) Hiç şüphesiz, gerçek ölü sayısı bunun çok üzerindedir. Zira, Samsun'dan gönderilen 30 Temmuz 1864 tarihli mektup, günlük 300 ölüm vak'asından bahsetmektedir.⁸¹

Devlet, Samsun'daki sağlık problemini çözmek, ölüm oranını düşürmek için bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin en önemlisi, kasaba civarında göçmenler için bir hastahânenin açılmasıdır.⁸² Ayrıca, sadece göçmen hastalarına bakmak üzere tabib ve hademeler görevlendirilmiştir.⁸³ Öte yandan, göçmen çocuklarını aşılamak ve mevcut hastalara bakmak üzere Mahmud Yusuf Efendi görevlendirilmiştir.⁸⁴

Samsun'daki göçmenlerin sorunların çözümlenmek için 1864 yılında hususi memurlar görevlendirilmiştir. Aslında, daha 1860

79 Sevgi Aktüre, *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1981, s. 101 - 102; Samsun'dan gönderilen 30 Temmuz 1864 tarihli bir mektuba göre kasabada 100.000 göçmen mevcuddu. Bkz. Osman Çelik, *Aynı eser*, s. 316.

80 Bu hususta tabloyu hazırlarken şu kaynaklardan faydalandık: BA, *Maliye - Masraf Defterleri*, (ML - MSF), Nr. 17110, 17589, 17481, 17336, 17524, 17801, 17439, 17440, 17458, 17506, 17470, 17754, 17916, 17324, 17448, 17753.

81 Osman Çelik, *Aynı eser*, s. 316.

82 BA, ML - MSF, Nr. 17589, s. 18.

83 BA, ML - MSF, Nr. 17494; Ayrıca bkz. Etibba ve hademeye yapılan mesârif hakkında BA, *Cevdet - Dahiliye*, (CD), Nr. 5748.

84 BA, MV, Nr. 23171 : 22 Ağustos 1864 tarihli irâde.

Tablo : VI

Mevkii	Tarih	Ölü Sayısı
Samsun kasabası ve sahili	13 Nisan - 4 Mayıs 1864	867
	13 Ekim 1864 - 12 Ocak 1865	220
Kırnçdede	19 Ağustos - 11 Eylül 1864	409
Kurupelid	25 Nisan - 19 Mayıs 1864	984
	13 Eylül - 12 Ekim 1864	538
Dereköy (Bafra)	20 - 29 Mayıs 1864	107
	19 Kasım 1864 tarihli defter	209
Derbend	13 Haziran - 10 Temmuz 1864	1.177
	15 - 16 Temmuz 1864	3
	17 Temmuz - 2 Ağustos 1864	762
	12 Ağustos - 20 Eylül 1864	416
	16, 18, 21 Eylül 1864	35
Kumcağz (Bafra) Çarşamba	25 Mayıs - 18 Eylül 1864	2.480
	Ağustos 1864	1.364
Terme - Akçay	13 Ekim 1864 - 12 Ocak 1865	2.007
	13 Ağustos - 12 Eylül 1865	341
	13 Mayıs - 12 Temmuz 1864 Temmuz - Ağustos - Eylül 1864	539 1.441

yılında göçmenlerin ikamet ve iskân mahallerini düzenlemek üzere liva meclisi azası Numan Ağa, beraberinde bir kâtib ve bir tercüman olduğu hâlde Mutasarrıflık tarafından görevlendirilmişti. Ancak, Bâb-ı Âlî, bu gibi işlerin mahallî memurların vazifelerinden olduğu gerekçesiyle yürütmeyi durdurmuştu.⁸⁵ Bununla beraber, göçmen işlerinin mahallî memûrlarca yürütülemeyecek oranda artması üzerine, Binbaşı Davud Efendi, 1861 yılında Samsun'a gönderildi.⁸⁶ 1863 yılında Sivas ve Samsun'da göçmen işlerini Salih Bey'in organize ettiğini görüyoruz.⁸⁷ 1864 yılında göçmen işlerinin oldukça yoğunlaşması ve Samsun'daki göçmen sa-

85 BA, MV, Nr. 19371.

86 Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s.181

87 BA,MM, Nr. 1189

yısmm artması üzerine, muhacir işlerini halletmekte deneyim sahibi olan Yaver Efendi, Amasya ve Canik'e «İskân-ı Muhâcirin Me'mûru» ünvanıyla gönderildi. Kendisine verilen talimata göre, vakit kaybetmeksizin görev mahalline gidecek olan Yaver Efendi, mevcut göçmenleri, süratle yerleştirerek öküz, tohumluk ve ziraf malzeme ihtiyaçlarını temin edecek, ilk hasadı elde edenlerin yevmiyelerini kesecek ve daha sonra gelecek olanların iskân mahallerini tesbit edecekti.⁸⁸

Samsun'a gelen göçmenler, gerek Sancağa bağlı kazâlarda ve gerek komşu sancak ve vilâyetlerde yerleştirilmişlerdir. Nişekim, sandallarla Samsun kasabasından Çarşamba'ya göçmen nakledilmiştir. Ancak, göçmenlerin bulunduğu bazı kayıkların batması üzerine göçmenlerin Çarşamba'ya karayoluyla gönderilmesi yetkililere tavsiye edilmiştir.⁸⁹ Bu şekilde Çarşamba'ya gelen göçmenler, iskâna elverişli yerlerde geçici veya daimi olarak yerleştirilmişlerdir.⁹⁰ Öte yandan Bafra-Engiz çiftliğine göçmen yerleştirmeye çalışılmıştır.⁹¹ Ayrıca, Terme, Akçay, Havza, Lâdik, Merzifon, Çorum, Amasya ve Erbaa'nın merkez ve köylerine de geçici veya daimî statüde göçmen yerleştirildiğini tespit etmiş bulunuyoruz.

Sancak ve kazâ merkezleri ile köylerde geçici olarak yerleştirilen göçmenlerin yiyecek ve sair ihtiyaçları yerli ahâli ve Hazine tarafından karşılanmıştır.⁹² Misafir suretiyle yerleştirilenler, daha

88 Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 1185 - 186.

89 BA, AD, Nr. 932/89 : Trabzon Vilâyetine, Canik ve Batum Mutasarrıflıklarına 20 Ocak 1874 tarihli tezkire; BA, AD, Nr. 1143/12-1 : Muhâcirin İdaresine tezkire (26 Şubat 1874).

90 Söz konusu göçmenlerden 15.079 kişiye Ağustos 1864 tarihi itibarıyla 108.453 guruş 10 paralık yevmiye dağıtılmıştır. Bkz. BA, CD, Nr. 9203 : 12 Ağustos 1864 tarihli Aız tezkeresi.

91 Bu uygulamaya söz konusu çiftlik arâzisinde kiacı olarak ikamet eden ve çiftçilik yapan 66 hâne halkı itiraz etmiştir. Bkz. BA, AD, Nr. 1143/22 - 1 : Muhâcirin İdaresine Sadaret Tezkeresi (10 Nisan 1874).

92 BA, CD, Nr. 8210; 6832 : Canik Sancağı'nda iskân edilen göçmenlerin 1280 - 1281 ve 1282 mali senelerinde tayinat, bargir, vapur ve kayık ücretleriyle muhâcirin memuru ve ketebe maaşları için Mal Sandığı'ndan 3 yük 47.539 guruş 6 para sarf edilmiştir. Bkz. BA, MV, Nr. 25514 : 3 Mart 1867 tarihli Arz Tezkiresi; Meeidözü ve Amasya'da misafir olarak bulundurulmuş göçmenlere yapılan masraflar için bkz. BA, CD, Nr. 10027, 10069, 10072.

sonra daimî iskân bölgelerine gönderiliyorlardı. Bunların yol masrafları ise konakladıkları Sancakların Mal Sandığından karşılanmaktaydı.⁹³

1865 yılından sonra Samsun'a yönelik göçler, münferid olarak devam edecektir. Bununla birlikte, Ocak 1874'te Samsun yoluyla gelen 2.000 göçmen Sivas ve Aziziye Sancaklarında,⁹⁴ 400 göçmen ise Çarşamba ve Bafra'da⁹⁵ iskân edilecektir.

Arşiv kayıtlarına istinaden tesbit edebildiğimiz kadarıyla Terme, Akçay ve Havza'nın göçmen yerleştirilen köyleri Tablo : VII'de gösterilmiştir.

Tablo : VII

Kazâ	Köy İsmi	Kazâ	Köy İsmi	Kazâ	Köy İsmi
Akçay	Doğan Avcı	Terme	Şeyhlü	Havza	Karagöçmiş
	Hüseyin Mescidi		Hülya		Çiftliği
	İnebeli		Küreküs		Kamlık
	Sakarlu	Havza	Nefs-i Havza		Kal'a
	Saray		Arslançayırı		Lerdöge
	Tutbıçağı		Mismılağaç		Karahalil
	Aşağı Kerfi		Ağçamahmud		Turnik
	Karamahmud		Kemerez(?)		Şeyhler
	Elmaköy		Çeltek		Belek
	Köybaçağı		Salaric		Elmacık
	İmanalısı		Boyahca		Çakıralanı
	Karabağçe		Yavicek		Kidirli
	Alışar		Mürsel		Derehoy
	Süleymanlı		Kayacık		Dere
	Koyunlu		Hilyas		Sivrikise
Emir Yusuf	Yenice	Şeyh Safi			
	Karaevirantaş	Kerem			
	Karacavirana-	Susuz			
	bad	Emir			
	Bekdiğın	Karga			

93 Meselâ, 1864'ün yaz aylaunda Samsun - Ankara üzerinden Kütahya'ya sevk edilen 185 kişi, Ankara Sancağı dahilinde konaklamıştır. Bunların tayinat, araba ücretleri ve vukubulan vefeyâtm techiz ve tekfin mesârifi Ankara Sancağı vergi gelirinden karşılanmıştır. Bkz. BA, CD, Nr. 1175.

94 BA, AD, Nr. 1143/5 - 3 : Muhâcirin İdâresine Takrir (24 Ocak 1874).

95 Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 245.

d — Varna :

Göçmenlerin Rumeli'de ilk uğrak noktaları Varna idi. Bura-ya gelen göçmenler, geçici olarak şehirde misafir ediliyordu. Bu göçmenlere şehirde buldukları sürece tayinat verilmiş, elbise dağıtılmıştır. Ayrıca, hasta ve bakılmaya muhtaç göçmenler için şehrin Çatalçeşme mevkiinde baraka inşa edilmiş, çadır kurulmuş ve çardaklar yapılmıştır. Burada hastalara devletçe görevlendirilen doktorlar bakmıştır.⁹⁶

Nusret Paşa, Rumeli'de iskân faaliyetlerini yürütmek üzere «İskân-ı Muhâcirîn Me'mûru» olarak Varna'da görevlendirilmiştir.⁹⁷ Nusret Paşa, ilk önce iskân mahallerini tespit ediyor ve daha sonra Varna'da biriken göçmenleri buralara sevk ediyordu. Göçmen sayısının çok olduğu dönemlerde, Varna'nın yanı sıra Köstence, Bergos ve Lom gibi limanlara da göçmen çıkarılmaktaydı.

Haziran 1864'te Varna'dan Vidin ve Niş eyâletlerine 12.000 hâne göçmen sevk edilmiştir.⁹⁸ Temmuz 1864'te Varna'ya gelen göçmen sayısı 30.000'e,⁹⁹ 18 Temmuz'da Köstence'dekilerle birlikte 60.000'e,¹⁰⁰ Ağustos 1864'te 70.000'e ulaşmıştır.¹⁰¹ Öte yandan, Ağustos 1864'te Lom iskelesinde biriken 15.000 göçmen, Büyük-Balkan yoluyla özellikle, Bulgarların yardımlarıyla, Niş ve Kosova'ya taşındı.¹⁰² 1864 yılında, iskân edilmek üzere Rumeli'ye sevk edilen göçmenlerden 6.000 hâne, Bergos iskelesinden Edirne ve İslimye'ye, 6.000 hâne, Varna iskelesinden Şumnu ve Silistre üzerinden Vidin eyâletine, 12.000 hâne, Kosova, Vasvik ve İştib'den Niş, Sofya ve Berkofça Sancaklarına kadar uzanan sahaya yerleştirilmiştir. Vidin Sancağı ve Lofça'ya dahi 7.500 hânenin yerleştirilmesine başlanmıştır. Öte yandan, Ağustos 1864'ten sonra gönderilecek göçmenler için Niğbolu, Zıştovi, Ruscuk, Silistre, Dob-

96 *Takvim-i Vekayi*, 29 Muharrem 1281, Nr. 755.

97 *BA, Buyruldu Defteri (BD)*, Nr. 5/1-2 : Meclis-i Vâlâ Mazbatası (18 Eylül 1861) Ayrıca bkz. *BA, MM*, Nr. 1189 : 11 Aralık 1863 tarihli Arz Tezkiresi.

98 *Takvim-i Vekayi*, 7 Muharrem 1281, Nr. 752.

99 *Takvim-i Vekayi*, 29 Muharrem 1281, Nr. 755.

100 *Takvim-i Vekayi*, 13 Safer 1281, Nr. 757.

101 *Takvim-i Vekayi*, Safer 1281, Nr. 759.

102 *Takvim-i Vekayi*, 28 Safer 1281, Nr. 759.

ruca, Tolcu ve Varna'da 10.000 hâne (50.000 nüfus) göçmenin yerleştirileceği mesken tedarik edilmiş ve bir kış idare edecek kadar zahire ektirilmiştir.¹⁰³ Rumeli'ye toplam 175.000 Kafkas göçmeni yerleştirilmiştir.¹⁰⁴ Öte yandan, daha sonraki yıllarda Yenişehir ve Tırhala havalisine de göçmen yerleştirilmeye teşebbüs edildiğine dair arşiv kayıtları mevcuttur.¹⁰⁵

Göçmenlerin bir kısmı mevcut iskân birimlerine dağıtılırken bir kısmı da yeni teşkil edilen köy ve kasabalara yerleştirilmiştir. Rumeli'nin genelinde kurulan göçmen köyleri ve mahalleleri ile ilgili elimizde henüz yeterli malzeme bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Plevne kazâsı dahilinde kurulan köyleri ve mahalleleri tespit etmiş bulunmaktayız.

Plevne, 44 köyden müteşekkil bir kazânın merkezidir. Bu köylerde 1.774 Müslim ve 4.976 Hıristiyan hânesi olmak üzere toplam 6.750 hâne mevcuttur. Göçmen iskânı sonucu kazânın sınırları dahilinde beş mahalleden müteşekkil Aziziye kasabasının yanı sıra Tablo VIH'de görüleceği üzere toplam 1.185 hânelik 27 köy teşekkül etmiştir. Plevne'de de bir göçmen mahallesi mevcuttur.¹⁰⁶

D — GÖÇMENLERE YAPILAN YARDIMLAR :

Kırım ve Kafkaslar'dan Rumeli ve Anadolu'nun Karadeniz iskelelerine gelen göçmenler, önceki bölümlerde izah edildiği üzere söz konusu şehir ve kasabalar ile bunların civarlarına geçici olarak yerleştiriliyordu. Vilâyet, sancak ve kazâ merkezlerinde biriken çiftçi göçmenler bir iki hâne olarak iskâna elverişli boş arâzîsi olan köylere dağıtılıyordu. Daimî iskân bölgeleri tespit edilirken göçmenlerin, iklimine uyum sağlayabilecekleri ziraate elverişli, su, mera ve orman bulunan iskân mahallerine gönderilmesi ilke olarak kararlaştırılmıştı. Bu meyanda, Hazinece istifâde olun-

103 *Takvim-i Vekayi*, 28 Safer 1281, Nr. 759.

104 Nedim İpek, *Aynı eser*, s. 6.

105 Bkz. BA, AD, Nr. 1143/10 - 1 : Muhâcirin İdâresine Tezkire (19 Şubat 1874).

106 BA, BD, Nr. 5.

Tablo : VIII

Kasaba	Mahalle	Hâne	Kazâ	Köy	Hâne
Aziziye	Ali Paşa	125	Plevne	Mamuriye	18
	Rüşdü Paşa	100		Asariye	15
	Mehmed Ali Paşa	100		Mansuriye	18
	Namık Paşa	100		Tevfikkiye	10
	Fuad Paşa	100		Mustafa Efendi	24
Plevne	Fatihiye	54		Nasriyye	21
				Şakiriye	50
				Hasan Efendi	40
				Rahmaniye	11
				Mibtaniye (?)	40
				Nafia	17
				Zerafiye (?)	25
				Hamidiye	32
				Ahmediye	63
				Sıddıkiyye	35
				Farukiyye	15
				Osmaniye	16
			Lom	İzzeddin	350 ¹⁰⁷

mayan çiftlikler,¹⁰⁸ mütegalibenin gasp ettiği mesken ve arâziler, bunların elinden alınıp göçmenlere verilecekti. Göçmen yerleştirme işi bitinceye kadar iskâna elverişli boş arâzilerin yerli ahâliye dağıtılması önlenecekti.¹⁰⁹ 1877 yılına kadar göç eden Çerkes, Kırım ve Nogay göçmenlerine, tespit edilen yerleşime müsaid arâzilerden Arâzi Kanunu'na göre arâzi tevzi edilmiştir. Bununla birlikte, özellikle müteferrik olarak gelenlere yeterli miktarda arâzi tahsis edilememiştir.

107 BA, BD, Nr. 5/1 - 2 : 18 Eylül 1861 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası. Ayrıca, Silistre'nin Kolpmar ve Uğurlu köylerinde de muhâcir meskündür. Bkz. BA, CD, Nr. 4428 : Silistre kaymakamlığına 10 Ekim 1873 tarihli tezkire.

108 Böricek çiftliğinde 170 hâne Nogay göçmeni iskân edilmiş olup, 110 hânenin daha yerleştirilmesine teşebbüs edilmiştir. Bkz. BA, İD, Nr. 30903.

109 Bkz. Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 235.

Yerleşim bölgelerinde, göçmenlerin iâşe masrafları yerli ahâli tarafından karşılanıyordu. Halkın yardım elini uzatamadığı fakir göçmenlere ise, iskânları tamamlanıp mahsul almaya başlayınca-ya kadar mîrîden yevmiye veriliyordu. Bu meyanda, 1864 yılına kadar gelen göçmenlerin yarısı fakir kabul olunup, buldukları kazâ envâlinde yevmî yarımşar kıyye ekmeğe, aynı veya bedeli nakdî olarak verilmekteydi.¹¹⁰ Ancak, daha sonra gelenler öncekiler gibi vatanlardaki emlâklarını ve sair eşyalarını satamayıp terk etmiş olmaları cihetiyle bunların yarısını fakir kabul edip yardım edilmesi usûlüyle geçimlerini temin edemedikleri anlaşılmıştır. Bu nedenle kazâ meclislerince göçmenlerin miktarı tespit edilerek fakir olanlara ekmeğe tevzi edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karara göre, 0-10 yaş grubuna 100'ar dirhem ve daha büyüklerine yarımşar kıyye ekmeğe verilecekti.¹¹¹

Köylüler, göçmenleri barındırmak, tamir edecekleri terk edilmiş meskenlere yerleştirmek ve boş arâziden tarla tahsis etmekle mükelleftiler. Hattâ, mevcut köylerde, yeni meskenler dahi yapılmıştır. Meselâ, 1877 yılında, Mecidözü'ne bağlı üç köyde toplam 18.000 kuruş sarfedilerek 40 mesken inşâ edilmiştir.¹¹² Müceddeden köy teşkiliyle yerleşmek isteyenlere münasip mevkiilerde, kazâ ahâlisi tarafından meskenler inşâ edilerek köyler teşkil edilmiştir. Ahâli, genelde inşâ ettiği mesken mescid ve camii gibi binaları göçmenlere hibe etmiştir.¹¹³ Ahâlinin inşâ ettiği meskenler yeterli gelmez ise devlet maliyeti 250 kuruşu geçmemek üzere mesken

110 Bu hususta bkz. *BA, CD*, Nr. 12020 : Tolçu Mutasarrıfının Tezkiresi (Şubat 1278) *BA, CD*, Nr. 8378 : İskân-ı Muhâcirin Me'mûrunun takriri; Bununla birlikte Aksaray ve Kırşehir kazâlarındaki göçmenlere talimat gereği Mal sandığından büyüklere iki ve küçüklere birer kuruş yevmiye verildiği belirtilmektedir. Bkz. *BA, CD*, Nr. 8596 : Aksaray kazâsı müdür vekili imzâlı takrir. (14 Nisan 1861; *BA, CD*, Nr. 8597 : 10 Kasım 1861 tarihli takrir.

111 *BA, MV*, Nr. 24269, Lef. 2 : Muhâcirine Muâvenet Talimâtname'si, md. 5; Bu hususta 1864 öncesi ve sonrası uygulamalar için bkz. *BA, CD*, Nr. 9203, 837; *BA, ML-MSF*, Nr. 16816; *BA, CD*, Nr. 4428 : Silistre Kaymakamlığına tezkire (10 Ekim 1873); *BA, CD*, Nr. 12008 : Kili kazâsı idâre meclisi tezkiresi; *BA, CD*, Nr. 10035 : 16 Eylül 1862 tarihli takrir.

112 *BA, CD*, Nr. 10027 : Muhâcirlere yapılan yardımı gösteren cedvel.

113 *BA, MV*, Nr. 24615 : Arz tezkiresi (Mart 1866); *BA, MV*, Nr. 24400 : Arz tezkiresi (Kasım 1865).

inşâ edecekti. Bu husus, toplu iskâna elverişli arâzî bulunduğu müddetce uygulanmıştır.¹¹⁴

Bu şekilde yerleştirilen çiftçi göçmenlerden yardıma muhtaç olanlarına çift edevâtı temin edinceye kadar ortakçılık ve amelelik yaptırılacak veya hali vakti yerinde olan yerli ahâli tarafından ihtiyaçları temin edilecekti. Öte yandan, bir defaya mahsus olmak üzere, tarlaları sürdürülecek ve beş kişi bir hâne itibarıyla iki hâneye bir çift öküz verilecektir. Ancak, bir hânenin 10 kişi olması durumunda yalnız bir hâneye bir çift öküz veyahud 3-4 hânenin hüfûsu bu mikdar olursa bunların tamamına bir çift öküz ve beş kile tohumluk zahire verilecekti.¹¹⁵

Hoca, imam ve sanat erbabı olan göçmenler ise mesleklerini icrâ etmek üzere şehir ve kasabalara yerleştirilmişlerdir. Ayrıca, servet sahibi olup şehirde ikamet etmek isteyenler şehir ve kasabalara yerleştirilmiştir.¹¹⁶ Öte yandan, ulemâ ve sanat erbabına 150'şer kuruş kredi verilmiştir.¹¹⁷

Osmanlı sınırları dahilinde yerleştirilen göçmenlere, geçimlerini temin edinceye ve maddî açıdan kuvvet kazanmcaya kadar vergi ve kur'a muafiyeti tanınmıştır. Göçmenler, ilk etapta 10 sene aşar ve tekâlif-i örfiyyeden ve 25 sene askerlikten muaf tutulmuşlardır. Ancak, 1864 yılından itibaren göçmen sayısının hızla artması üzerine, söz konusu masraflar karşılanamaz oldu. Bunun üzerine, önceki yönetmelik iptal edilerek «*Muhâcirîne Muâvenet*» namı ile vâli, mutasarrıf ve kaymakamlara yeni bir talimatnâme gönderildi.¹¹⁸ Bu talimâtm altıncı maddesine göre, iskân tarihinden üç sene geçen göçmenlerin mahsulatından aşar alınarak yeni gelen ve henüz mahsul alamayan göçmenlerin ekmek ve tohum ihtiyacının karşılanması yoluna gidilecekti.

114 Bkz. BA, AD, Nr. 1141/94 - 4 : Muhâcirin İdâresine Tezkire (8 Kasım 1869).

115 Muhâcirine Muâvenet Talimâtnâmesi, md. 2, 3, 4; Bu meyanda, Samako kazâsı dahilinde bulunan Çerkeslere öküz ve ziraf edevât yardımı yapılmıştır. BA, ML - MSF, Nr. 17986.

116 Muhâcirine Muâvenet Talimâtnâmesi, md. 9.

117 Abdullah Saydam, *Aynı eser*, s. 238.

118 BA, MV, Nr. 24269, Lef. 2 : Muhâcirîne Muâvenet Talimâtnâmesi.

II — ANADOLU'DAN KAFKASLAR'A GAYR-İ MÜSLİM GÖÇÜ

1860'lı yıllarda, Kafkaslar'dan Anadolu'ya Müslüman topluluklar göç ederken Trabzon, Gümüşhane, Canik ve Sinop sahilinde meskûn Osmanlı tebeası bazı gayr-i müslim gruplar da Kafkaslar'a göç etmekteydiler. Bunları göçe iten sebepler aşağıda açıklanacağı üzere iktisadî ve ictimai şartlardan kaynaklanmıştır.

Gümüşhane civarından göç edenler, müflis madenci ve kömürçüler olup, Rusya'ya gelip - gitmeyi «medâr-ı taayyüş» edinmiş bir takım derbeder ve «bî-vâye» kişilerdir. Bunlar, vergilerin artması ve madenlerin kapanması üzerine iktisadî sıkıntıya düşmüşlerdir. Giresun Mal Kâtibi refiki Hacı Yusuf Efendi'nin verdiği raporda ifade ettiği gibi, göç etmek isteyenlerin ekserisi göçebe olup zraat etmek için tarla ve arâzileri yoktu. Madenci ve «*kömürkes*» ismiyle şunun bunun arâzisini yurt edinen bu gibi kişiler, arâzî sahibine hizmet etmekte ve kira vermekteydiler. Tanzimât'm bölgede tatbiki üzerine, devlet bunlardan «*aşar*» ve «*İâne-i Askeriyye*» adı altında vergi almaya başlamıştı. Ayrıca, bu gibi kişiler, mülk sahibine «*İcâre-i zemîn*» adı altında para ödemekteydiler.¹¹⁹ Kısacası, arâzî ve mülk sahibi olamadıklarından yerleşik topluma dahil olamamışlar ve alman vergiler sebebiyle de içinde buldukları iktisadî sıkıntı iyice artmıştı. Mesele, Canik Sancağı, Kurşunlu Çiftliği köyünde meskûn Ermenilerden bir kısmı, arâzî darlığı sebebiyle Trabzon tüccarından Serkez Ağa'nın Bafra kazâsında kain çiftliğine nakl edilmişti. Bu çiftliğe yerleşenler, Tersane-i Amire'nin ihtiyacı için Canik livâsından her sene istihsal olunan kendir mürettebâtı bedelinden 1865 - 1866 senelerine mahsuben hisselerine isabet eden bir yük 37.642 kuruşu ödeyememişlerdi. Öte yandan, bazı bölgelerde meskûn gayr-i müslim tebea ise Çerkeslerin tecavüzlerine maruz kalmıştır. Rusya'nın, Kafkaslar'da Müslüman göçmenlerin boşalttığı yerleri bayındır bir hâlde tutabilmek ve bu bölgenin gelişmesini temin edebilmek için çiftçi ve gayr-i müslim insan gruplarına ihtiyacı vardı. Rusya, bu insan açığını kapatmak amacıyla, Rus, Kazak, Ermeni ve Alman göçmenlerinin yanı sıra Kuzey - Anadolu'da

119 BA, MM, Nr. 21649, Lef. 1.

meskûn gayr-i müslimleri de Kafkasya'ya göç ettirmeyi plânladı. Bu nedenle Rusya, konsoloslukları ve Ortodoks Papazlar vasıtasıyla, yukarıda izah edildiği üzere iktisadî ve ictimai sıkıntı içinde olan gayr-i müslim tebeayı Kafkaslar'a göç etmeye teşvik ve tahrik etti. Bu çalışmalar neticesinde, bazı Rum ve Ermeni reâya, göçetmeye karar vermiştir. Hattâ, iktisadî ve ictimai sıkıntı içinde olmadığı halde, papazların teşvik ve tahrikleri neticesinde göç etmek isteyenler de olmuştur.¹²⁰

Rus sefâreti, bu gibi sebeplerden dolâyı hâne ve emlaklarını satıp göç etmek isteyenlerin Rusya'ya gitmelerine izin verilmesini Bâb-ı Âlî, daha 16 Ekim 1861'de kendi talep ve rızalarıyla emlaklarını tamamen satıp terk-i vatan ve hicrette ısrar edenlerin cebren tutulamayacağı ve gitmelerine izin verilmesini kararlaştırmıştı. Bununla birlikte, Bâb-ı Âlî, söz konusu göçlerin sebeplerini ortadan kaldırmaya çalışacaktır. Nitekim, Hacı Yusuf Efendi, la-yihâsmda göç etmek üzere Karahisar'dan Giresun'a gelen göçebelerin parası olanlardan bir mikdar alınarak ve olmayanlara karşılıksız olmak üzere arâzî verilecek olursa hem boş arâzî ihtiyaç sahibine satılmış ve hem de hicretin önünün alınacağı görüşündedir. Ancak, boş arâzî yeter derecede değil ise, o zaman kendi idaresinden fazla emlak ve arâziye sahip olan ahâlinin arâzîsinden ve sair münasip mahlûl yerlere bunların yerleştirilmesi teklif ediliyordu. Bâb-ı Âlî, Karahisar, Ordu ve civar Sancaklara göndermiş olduğu tamimlerde bu hususların icrâ edilmesini istiyordu. Ayrıca, 1847-1850 tarihleri arasında Karahisar'dan Giresun ve Bucak taraflarına gelip yerleşenlerin her iki tarafa vergi ödemesi için vergi kayıtlarının düzeltilmesi hususu Sadarete önerilmiştir.¹²¹

Çerkes göçmenlerin asayiş altına alınması hususunda çeşitli tedbirler alınmıştır. Söz konusu Çerkes tecavüzleri Çeçen ümerasından Mirliya Musa Paşa'nın tanzim ettiği layihâya göre iskân işlerinin düzenli yürütülmemesi ve bu hususta meydana gelen aksaklıklardan kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle, henüz iskân edile-

120 BA, MV, Nr. 21649 : Kethüdâ Mehmed Beyefendi'nin halkhâne maddesine dair. BA, AD, Nr. 929/64 : Kastamonu vilâyetine tahrir; BA, AD, Nr. 928/167 : Trabzon vilâyetine tezkire (22 C 1286).

121 BA, MV, Nr. 21649.

meyenlerin, bir an önce iskân edilmesi, iskân edilenlerin ise noksanlarının giderilmesi, Çerkeslerin silahlı gezip-dolaşmalarının önlenmesi, şekavette bulunanların kabilelerinden uzak iskân merkezlerine dağıtılıp yerleştirilmesi, suçluların muhakeme edilerek cezalandırılmaları ve en kısa sürede göçmenlerin üretici hâle getirilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması yoluna gidilmiştir. Hatta, suçlu göçmenlerin şerren ve kanunen muhakeme edilerek cezalarının icrası için IV. Ordu-yu Hümâyûn Müşirliğine mezuniyet verilmiştir.¹²² Ancak, bu gibi tedbirlerle Rum ahâlinin göçü tamamen durdurulamamıştır. Nitekim, Bâb-ı Âlî, 1878 tarihinden itibaren Trabzon vilâyeti dahilinde bir sene müddetle göçmen sevkiyatını yasaklarken, gayr-i müslimleri göçe zorlayan şartları ortadan kaldırmaya ve Rumlara boş arâziden yer vermeye çalışacaktır. Bu tedbirlere rağmen göç yine de önlenememiştir. Meselâ, 1890'lı yıllarda Gümüşhâne civarında meskûn 2.000 Rum reâya hânesi aynı sebeplerden dolâyı göç edecektir.¹²³

Kafkasya'ya yönelik göçleri teşvik ve tahrik edenlerin tespit edilerek yakalanmasına çalışılmıştır. Nitekim, Sadaretin Trabzon vilâyetine gönderdiği 28 Şubat 1869 tarihli şukkadın, Bâb-ı Âlî'nin bu çeşit göçleri önlemek istemesinin sebeplerinin tamamen insanî duygulardan kaynaklandığını öğreniyoruz. Söz konusu şukkada gitmek isteyenleri cebren alıkoymak mecburiyeti yoksa da bunların sefâlet ve zaruret çekmemeleri Osmanlı Devleti'nin şîâr-ı celîl-i tebeaperverliği iktizâsından olduğu» gerekçesiyle Trabzon vilâyeti makamından tahrikçi ve fesadçıların faaliyetlerine son verilmesi ve bu gibi kişilerin yakalanması istenmekteydi.¹²⁴ Bâb-ı Âlî'nin benzer tedbirleri daha önceki tarihlerde de almaya çalıştığı anlaşılmaktadır.¹²⁵

Bu tedbirlere rağmen gayr-i müslim tebedan Kafkasya'ya göç edenler olmuştur. Meselâ, Tokad ahâlisinden Seferyan Hacı Karabet ve Samsun'daki Rus konsolosunun teşvik ve tahrikleri sonucu, Eylül 1867 tarihinde bir grup Rum ahâli Samsun sahilin-

122 BA, MMA Nr. 1481 : 1 Eylül 1868 tarihli Arz tezkiresi.

123 Nedim İpek, *Aynı makale*, s. 131n.

124 BA, AD, Nr. 929/64 : Trabzon vilâyetine 28 Şubat 1869 tarihli Şukka.

125 Bkz. BA, AD, Nr. 929/52 : Trabzon vilâyetine 23 Aralık 1868 tarihli Sadaret Şukkası.

de toplanmıştı. Bunlar, Samsun sahillerinde açık havada 40 gün beklemelerine rağmen Rus konsolosunun vaad ettiği vapurun gelmemesi üzerine, 110.000 kuruş navlun ücretini kendileri ödeyerek iki Yunan gemisiyle Samsun'dan hareket etmişlerdir.¹²⁶

Bu şekilde Kafkasya'ya göç edenler, aradıkları ve bekledikleri huzur ve asayiş bulamayarak yine «mevâ-yı kadîmlerine» geri dönmeye çalışmışlardır. Nitekim, bunlardan 50 kadarı Kere vapuruyla Batum'a gelmiştir. Öte yandan 500 kişi de Soğucak iskelesinde sefil ve perişan bir halde vatanlarına geri dönmek için beklemekteydiler.¹²⁷

Trabzon vilâyetinin emri üzerine Bâb-ı Âlî'nin Kere Şehbenderlik kâtibi İspadoni Nuruseskiye, bunların geri dönüş sebeplerini tahkik edecektir. Söz konusu kâtibin tahkikatına nazaran Rusya Devleti, Rum göçmenlere, tayinat olarak, aydan aya cüzî miktarda çavdar unu vermekte olup, iskânlarına tahsis olunan yerler dağ tepelerinde çorak ve kıraç arâzîden ibaretti. Rum göçmenleri, geri dönmelerine izin verilmesi halinde, kendilerine yapılacak tüm masrafları beş altı ay içinde ödemeyi taahhüd etmişlerdi. Bunun üzerine, söz konusu göçmenlerin Anadolu'ya geri dönmelerine izin verilip verilmeyeceği hususu Rusya'nın Kafkas valisi Belinko'dan soruldu. Alman cevapta, çavdar ve hastahâne masrafı olarak yapılan toplam 6.000 rublelik masrafın tediyesi şartıyla, geri dönmelerine müsaade edileceği belirtiliyordu. Bunun üzerine, Kere Şehbenderliği, Hariciye Nezaretine gönderdiği 23 Mart 1869 tarihli arızasında, «dilerüde Anadolu'dan hicret edeceklere ibret-i müessire olmak ve bunları sefil durumdan kurtarmak üzere söz konusu 6.000 ruble ile Samsun'a kadar yapılacak masrafların ödenmesi için Sadaret emrinin beklendiği belirtilmiştir.¹²⁸

Sadaret, Trabzon vilâyetine gönderdiği 9 Şubat 1869 tarihli şukkasında Bâb-ı Âlî'nin bu husustaki tavrını belirtmektedir. Şöyleki, «söz konusu kişilerin maruz kaldığı sefalet, kendi hareket-

126 BA, *İrade - Hariciye (İH)*, Nr. 13998, Lef. 1 : Hariciye Nezaretine 23 Mart 1869 tarihli Kerc Şehbenderliğinin Arızası.

127 BA, *İH*, Nr. 13998, Lef. 7 : Trabzon vâlisi Muhlis Paşa'nın 20 Ocak 1869 tarihli mektubunun sureti.

128 BA, *İH*, Nr. 13998, Lef. 1.

lerinin bir sonucudur. Bununla birlikte sefil bir halde kalmaları Hilâfetin şanına lâıyk bulunmamış olduğundan sarfiyatça bir güne istimalata meydan bırakılmamak ve tasarruf usullerine riayet olunmak üzere mevcut masrafların tesviyesi ile aslı vatanlarına geri dönmeleri temin edilsin.»¹²⁹ Öte yandan Sadaret, 11 Nisan 1869 tarihli arz tezkiresinde, «söz konusu göçmenler, vatan-ı aslilerinde iken Türkiye'de nail oldukları nimet ve asayişin kadrini Rusya'da kısa müddet ikametleri esnasında gereği gibi anlayarak yine Osmanlıya sığınmak üzere avdet etmek niyazında bulunmuş olduklarına ve maruz kaldıkları felakete nazaran avf edilmeleri iktizâ-yı şân ve merâhim-i nişân-ı cenâb-ı velinimetten bulunduğu binâen zikr olunan Ruble vesâir mesârifin havale ve tediye kılınması Maliye Nezaretine havalesi ve mezkûr ahâlinin münâsib sefinelerle Samsun'a îade edilmesinin Şehbendere ve geldikleri mevâ-yı kadimlerine iskân olunmaları hususu Trabzon vilâyeti makamına tebliği» arz olundu. 12 Nisan 1869 tarihinde bu hususta irâde çıktı.¹³⁰

Batum'da bulunan 50 Rum, navlun ücretleri devlet tarafından ödenmek suretiyle Trabzon üzerinden Samsun'a gönderildi. Bir gece Samsun'da misafir edilen Rumlar, kendilerine hayvan ve tayinat verilmek suretiyle, «mevâ-yı kadimleri» olan Bafra kazâsının Selamelik, Örencik, Boyalı, Azay, Muğamlı ve Samsun'un Kızılgöl ve Eldavud köylerine gönderildi.¹³¹

Söz konusu Rumların eski mekanlarına yerleştirilmesine, göç esnasında terk ettikleri arâzilerin kendilerine iadesine, ziraat işlerinde komşularının kendilerine yardımcı olmasına, ilk hasadı elde edinceye kadar ihtiyaçlarının teminine ve hattâ, göç ederken sattıkları eşyalarından mümkün olanların istirdadıyla ücretinin münâsip taksitlerle ödenmesine çalışılmıştır. Ayrıca, söz konusu iskelelerde sefalet içinde geri dönecek olanlara, geri dönüşlerinde kolaylık sağlanması hususunda Hariciye Nezareti vasıta-

129 BA, AD, Nr. 929/61 : Trabzon vilâyetine şukka (9 Şubat 1869).

130 BA, İH, Nr. 13998 : Arz Tezkiresi.

131 BA, İH, Nr. 13998, Lef. 4 : Bafra kazâsından Rusya'ya hicret edip geri dönenlerin listesi.

sıyla Sohum ve Kerc şebenderliklerine gerekli talimatlar verilmiştir.¹³²

Buna benzer göç hareketlerine daha sonraki tarihlerde de rastlamak mümkündür. Nitekim, Haziran 1869'da aynı tarzda 154 kişi geri dönmüştür.¹³³ Kezâ, Sivas Dereköy'e dönenler, Çerkesler tarafından zabt olunan hâne ve sair emlâklarını geri alabilmişlerdir.¹³⁴

S O N U Ç

Göç, şahısların bir iskân ünitesinden diğerine yerleşmek suretiyle yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir. Bu hareket, tabii âfet ve kıtlık gibi tabü sebeplere veya iktisadî, dinî ve siyasî baskı gibi sosyal sebeplere bağlıdır. Savaş sıralarında ve müteakip devirlerde galiplerden bazılarının mağluplara reva gördükleri sert muameleler sonucu yerli ahâlinin bir kısmı veya tamamı kendilerini daha emniyetli hissedecekleri diyarlara göç eder. Oysa, kişilerin, insan olarak taşıdıkları değerın sömürü, baskı, kıyım ve her türlü tabii güç karşısında korunması en doğal haklarıdır.

İnsan hakları, temelde devlet gücünü sınırlayan kanunî ve ahlâkî düzenlemeleri ihtiva eden genel ve evrensel ilkelerdir. Kişiler, din, dil ve ırk ayrımı yapılmaksızın kanun karşısında birbirine eşittir. Bu ilke, insanların doğal eşitliği inancına dayanır. Eşitlik de hürriyet gibi insan yapısından ayrılamaz. Kısacası, bireyin içinde bulunduğu ictimâî ve iktisadî şartlar ne olursa olsun insan olarak herkesin eşit değer ve saygıya ihtiyacı vardır. Ancak, kanun karşısında eşitlik ilkesi, bireylerin içinde bulunduğu ictimâî ve ekonomik şartların ortaya çıkardığı eşitsizliklerle ilgilenmez. Yalnız, vatandaş, her ünvana, her mevkiye, her memurluğa adaydır. Eşitlik ilkesinin yanı sıra, bireyler din ve

132 BA, İH, Nr. 13998, Lef. 3 : Canik Mutasarrıflığından Trabzon vilâyetine tahrir. (2 Şubat 1869); Lef. 2 : Trabzon vâlisi Muhlis'ten Sadarete tezkire, (10 Şubat 1869).

133 BA, AD, Nr. 928/14 : Trabzon vilâyetine tahrir (5 Temmuz 1869); BA, AD, Nr. 928/139 : Trabzon vilâyetine şukka (6 Haziran 1869).

134 BA, AD, Nr. 1141/70-2 : Muhâcîrin Komisyonuna Tezkire (30 Ağustos 1869).

inanç hürriyetine sahiptir. Yani dinî inançlarından dolâyı horlanamaz, aşağılanamaz ve devlet vatandaşına dinî baskı yapamaz. Öte yandan, bireylerin, can, mal ve ırz güvenliğinin temin edilmesi gerekir. Zira, bunlar insanın en tabii haklarıdır. Buna göre, hiç kimse yasada belirli haller dışında suçlanamaz ve tutuklanamaz. Kamu yararına olmaksızın ve tam karşılığı önceden ödenmeksizin kişi, en kutsal hakkı olan mülkiyet hakkından mahrum bırakılamaz. Kısacası, devlet, bireylerin can, mal ve ırz güvenliğini temin etmekle mükelleftir. Buna karşılık bireyin de devlete karşı, askere gitmek ve vergi vermek gibi çeşitli sorumlulukları vardır. Zira, kamu gücünün korunması ve devamı ile idarenin giderleri için ortak bir vergi toplanması zorunluluğu vardır. Ancak, vergi, vatandaşlar arasında ekonomik güçleri ile orantılı ve eşit bir biçimde toplanmalıdır. Kısacası, vergi eşitliği temin edilmedir.

Rusya, 1860'lı yıllarda Kafkasya'yı kontrol altına almış ve sınırlarına dahil etmiştir. Ancak, Kafkaslar'm bu tarihlerdeki nüfus yapısı incelendiğinde ahâlinin tamamının gayr-i Rus ve ezici çoğunluğunun ise Müslüman olduğu görülür. Bu yapıya sahip bir bölgenin Rus idaresi altında tutulabilmesi için ne yapılmalıydı? Bu sorunun cevabı arandığı zaman Kafkas göçlerinin sebepleri ortaya çıkar. Çarlık Rusyası, yukarıdaki ilkeleri görmezlikten gelerek Kafkas topluluklarını ilk aşamada Hıristiyanlaştırmaya ve ikinci aşamada Ruslaştırmaya çalışacaktır. Karşı çıkanlar ise katliâm, devlet terörü ve sürgün yoluyla sindirilecektir. Bu politikanın dünya literatüründeki gerçek adı asimilasyon ve soykırımdır.

Ruslaştırma politikası neticesinde, Kafkaslar'daki Rusça ve Rus kültürü eğitimi yaygınlaştı. Bununla birlikte mahallî dil ve edebiyat varlığını muhafaza etti. Aynı din ve mezhebe mensup Rus, Gürcü ve Ermeniler, Hıristiyanlık çatısı altında birleştirilemedi. Göçlere rağmen, Müslümanların genel nüfus içindeki payı % 50'nin altına çekilemedi. Kısacası, Rusya, bölgedeki Hıristiyan nüfusunu çoğaltmaktan ve bölgede Rus nüfusu bulundurmaktan başka bir netice elde edemedi.

İnsana ve insan haklarına saygılı olan Osmanlı Devleti, hiç bir zorunluluğu olmamasına rağmen, vatanlarını terk eden yüzbinlerce Kafkas göçmenini kendi sınırları dahilinde yerleştirme

külfetine katlandı. Öte yandan, tebeasmı rahat ettirmeyi prensip olarak kabul eden Bâb-ı Âlî, Anadolu'dan Kafkaslar'a yönelik göçlerin sebeplerini ortadan kaldırmak suretiyle din, mezhep ve ırk ayrımı yapmaksızın vatandaşlarının huzur ve refah içinde yaşamalarını temin etmeye çalışacaktır. Hattâ, sadece insanperverliğinden dolâyı Kafkaslar'a göç etmiş olup Türkiye'de nail olduğu nimet ve asayişin kadrini Rusya'da kısa müddet ikametlerinde anlayıp geri dönmek isteyen Rumları terk ettikleri köylere yerleştirmiştir. Fakat, söz konusu Rumlar ve bunların torunları, daha sonraki yıllarda meskûn oldukları bölgelere göçmen yerleştirilmesine karşı çıkacak ve Milli Mücâdele yıllarında Türklere karşı Pontusculuk faaliyetlerine başlayacaklardır.

Kafkaslar, coğrafi konum itibarıyla önemli bir mevkiide bulunmaktadır. Bu nedenle, bölgeyle ilgili devletlerin Kafkasları her yönüyle incelemesi ve çeşitli politikalar üretmesi gerekmektedir. Aksi takdirde cereyan edecek hadiseleri seyretmek durumunda kalacaktır. Nitekim, Bâb-ı Âlî, Kırım Savaşı sonrası Kafkaslar'da cereyan eden hâdiseleri yakından takip etmemiş ve göçler başladığı zaman nasıl bir politika izleyeceğini hemen tespit edememiştir. Aynı şekilde, Sovyet - Rusya sisteminin dağılması ve Kafkaslar ile Orta-Asya'daki değişiklikler karşısında Türkiye Cumhuriyeti aynı akibete maruz kalmıştır. Bu zafiyetin giderilmesi ve ileriki tarihlerde de buna benzer durumlarla karşılaşılmasını için, «*Kafkas Araştırmaları Enstitüsü*» adı altında ilmi bir müessesenin kurulmasının isabetli olacağı açıktır. Kütüphânesi, teknik personeli ve ilim adamlarıyla faaliyete geçirilecek olan böyle bir Enstitünün, bölgenin tanınmasını, tarihî araştırmasını üstlenmesine ve dolâısıyla gerekli politikaların üretimine zemin hazırlayacağı inancındayız.